

پژوهشهای حقوقی

شماره ۱۹

هزار و سیصد و نود - نیمسال اول

مقالات

- داوری‌های مختلط در قواعد جدید داوری اتاق بین‌المللی بازرگانی
  - مفهوم طلاق و موجبات آن در حقوق ایران و انگلیس
  - فواید جبران خسارات هسته‌ای بر مبنای کنوانسیون‌های بین‌المللی
  - حمایت از طب سنتی با تمسک به آیات قرآنی و مبانی فقهی
  - توازن حقوق فرد و جامعه در دادرسی‌های کیفری
  - مفهوم نمایندگی در مجلس اول
- موضوع ویژه: یکصد و پنج سال تجربه قانون‌گذاری در ایران در بوته نقد
- نظارت مراجع صیانت از قانون اساسی بر تضمین اصل شفافیت قوانین
  - چالش‌های قانون‌گرایی: اعتبار و پایایی قانون
  - نسبت میان حاکمیت قانون و حاکمیت شرع در نظام حقوقی مشروطه
  - جایگاه تشبیه در تدوین قوانین
  - جستاری بر مبانی نظری تقنین آزمایشی
  - رویکرد قانون‌گذاری به قراردادهای الکترونیکی
  - سنجش قدرت قوانین ثبت اختراع ایران با تأکید بر قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری مصوب ۱۳۸۶

نقد و معرفی

- در نام‌گذاری حقوق جنائی
- تحقق رؤیای نظارت قضائی بر قطعنامه‌های شورای امنیت: تأملی بر رأی دیوان دادگستری اروپا در قضیه «فولمن» و «محمودیان»

جستاری بر مبانی نظری تقنین آزمایشی

وحید آگاه*

چکیده: از ابتدای پیدایش قانون، تغییر و اصلاح همراه همیشگی پارلمان‌ها بوده است، وضعیتی که حاکی از غیردائمی بودن قوانین و ثبات نسبی آنهاست. اما با ظهور قوانین آزمایشی، این مهم جلوه عینی‌تری یافته و قانون‌گذار تاریخ دقیق بازنگری را مشخص می‌نماید. امری که با ارزیابی قانون در طول اجرا ملازمه دارد. در این نوشتار ضمن بررسی رویکرد مقنن، پیش و پس از قوانین آزمایشی و با تکیه بر دو عنصر متمایزکننده این قوانین از سایر مصوبات پارلمان یعنی تصریح به موقتی بودن و ارزیابی، مبانی نظری این طریقه قانون‌گذاری واکاوی شده است.

کلیدواژه‌ها: قانون آزمایشی، ثبات و پایداری قوانین، موقتی بودن، ارزیابی، مطالعه پیشاتقنینی

مقدمه

قانون از ابتدای ظهور خود به عنوان محصول قوه مقننه یا پارلمان نظر به ایجاد نظم و قاعده در روابط شهروندان با یکدیگر و اجزای دولت داشته است. نظمی که درصد قابل

---

v.agah.p.law@gmail.com

* دانشجوی دکترای حقوق عمومی

این اثر فرازی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده است که با عنوان «جایگاه قوانین آزمایشی در حقوق عمومی ایران و فرانسه (مطالعه تطبیقی)» در ۸۹/۶/۳۱ دفاع شده و از صمیم قلب تقدیم می‌شود به مثلث عالم، صادق و زلال حقوق عمومی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی که اساتید راهنما، مشاور و داور رساله حقیر بودند: دکتر ناصرعلی منصوریان، دکتر رؤیا معتمدنژاد و دکتر محمد محمدی گرگانی.

توجهی از اثر آن، به ویژگی ثبات و استمرار قانون وابسته می‌باشد. خصیصه‌ای که به شهروندان یا به عبارت بهتر به تمامی مخاطبان قانون، امکان پیش‌بینی و برنامه‌ریزی آینده را اعطا می‌نماید. اینکه شهروندان آگاه باشند که در ترسیم زندگی آتی خود در اجتماع با چه چارچوب‌ها و قواعدی روبه‌رو هستند. امری که از مهم‌ترین دلایل وضع قانون نیز به شمار می‌رود. از سوی دیگر قانون مانند بسیاری از پدیده‌های اجتماعی، لاجرم همراه با جامعه و تغییر شرایط سیاسی، اجتماعی و... که فارغ از سرعت یا کندگی آن، وجود دارد و گریزی از آن متصور نمی‌باشد - تحول می‌یابد. از این‌رو تغییر و اصلاح قانون از بدیهیات تقنین است و هیچ قانون‌گذاری در اصلاح مناسبات قانونی و به‌روز کردن قوانین با شرایط زمانه تردیدی ندارد. پس سکه قانون دو رو دارد: یکی ویژگی ثبات و دوام و دیگری تغییر آن با گذشت زمانه. اما این دو بُعد به ظاهر متناقض قانون، بستر و مقدمه‌ای مشترک دارد: مطالعه پیش از تصویب قانون. مطالعه‌ای عمیق در ابعاد مختلف که هر قدر وسیع‌تر و دقیق‌تر انجام شود، اصلاحات و الحاق قانون کمتر لازم می‌نماید.

اما پدیده «قوانین آزمایشی»^۱ که محصول ورود عنصر آزمون و سنجش و به عبارت بهتر آزمون و خطا از علوم تجربی به حقوق است، قاعده سنتی امر تقنین را تغییر داده است. در تقنین آزمایشی، قانون‌گذار به جای مطالعه پیش از قانون یا همراه با حجمی مختصر از آن، ابتدا قانونی را وضع و لازم‌الاجرا می‌نماید. سپس آن را در مدت نسبتاً کوتاهی، ارزیابی کرده و سرانجام به هنگام اتمام دوره آزمایشی با جمع‌بندی تمامی مسائل و مصائب اجرای موقتی، تکلیف را معین و حاصل آزمایش را در قانونی غیرموقت ارائه می‌کند. امری که ضمن برهم زدن قاعده کلاسیک تقنین، ویژگی ثبات قواعد حقوقی یا قوانین را نیز با تردید مواجه می‌سازد.

بنابراین قوانین آزمایشی با دو ویژگی از سایر قوانین شناخته می‌شوند: یکی موقتی بودن یا تصریح به مدت زمانی که قانون در طی آن مجراست و دیگری، برخورداری از عنصر ارزیابی که در طول اجرا انجام می‌شود. ویژگی‌هایی که در این نوشتار طی دو گفتار مطالعه شده است.

گفتار نخست: تصریح به موقتی بودن

از آنجا که تحلیل اقرار مقنن به محدودیت زمانی در متن قوانین آزمایشی نیازمند بررسی رویه پیشین پارلمان است؛ در بند اول رویکرد سنتی قانون‌گذار و در بند دوم، ایده مقنن در تعیین تاریخ دقیق بازنگری قانون مطالعه شده است.

بند اول) رویکرد سنتی قانون‌گذار: نامشخص بودن زمان تغییر قوانین

الف) اعتقاد به ضرورت ثبات و پایداری قوانین در تئوری

قانون‌گذار در رویه سنتی خود، در عین اعتقاد به صلاحیت تغییر همه‌جانبه قوانین، دوام و پایداری نسبی را ویژگی ذاتی قانون و از عوامل افزایش شأن و منزلت آن می‌دانست.

اول) صلاحیت ذاتی پارلمان در تغییر قوانین موجود

به موجب صلاحیت انحصاری قوه مقننه در تصویب قوانین، تنها مرجع صالح برای نسخ، تغییر و اصلاح قوانین نیز، قوه مقننه یا پارلمان است و از آنجا که یکی از طرق اعمال حاکمیت^۲ مجالس قانون‌گذار به عنوان رکنی از ساختار حقوقی - سیاسی دولت‌ها، از طریق وضع قوانین صورت می‌گیرد، به طور منطقی، هر دوره پارلمان - اعم از آنکه تمامی نمایندگان جدید باشند، عیناً نمایندگان قبلی یا آمیزه‌ای از نمایندگان جدید و قدیم انتخاب یا منصوب شده باشند - می‌تواند قوانینی را که دوره یا دوره‌های پیشین تصویب نموده‌اند را جزئاً یا کلاً نسخ، اصلاح و تکمیل نمایند^۳. امری که منع پارلمان از آن، ضمن ایجاد توقف در پویایی و به‌روز بودن قوانین، به جهت مخدوش نمودن قدرت پارلمان در اعمال حاکمیت، با مبانی و اصول دموکراسی نیز مغایرت دارد^۴ و حق انتخاب مردم در تعیین نمایندگان پارلمان را بی‌اثر می‌سازد؛ چرا که در این صورت با ورود افراد جدید به پارلمان، نمایندگان منتخب، قادر به اعمال نظرات رأی‌دهندگان از طریق وضع قوانین جدید نیستند. بنابراین به دلیل صحت این گزاره که «قوانین همیشه قابل تغییر است»^۵، مجالس قانون‌گذار در عین عدم اجبار و الزام در تغییر قوانین، قادرند با تشخیص خود، هرگونه تغییری را در قوانین ایجاد نمایند^۶.

۲. پارلمان‌ها از طریق نظارت بر دولت‌ها نیز اعمال حاکمیت می‌نمایند.

۳. نک: اریک بارنت، مقدمه‌ای بر حقوق اساسی، ترجمه عباس کدخدایی، تهران، میزان، چاپ اول، ۱۳۸۲،

ص ۱۲۰.

۴. منوچهر باقری مقدم، «مبانی آزادی‌های مدنی، حقوق شهروندی، حقوق بشر»، *خبرنامه داخلی کانون*

وکلای دادگستری استان همدان، ش ۶، مهر ۱۳۸۶، ص ۲۳.

۵. میرعماد نقیب‌زاده طباطبائی، *حقوق اساسی*، تهران، بی‌نا، ۱۳۴۳، ص ۲۱.

۶. سیدعلی یشری قمی، مقدمه علم حقوق و نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، قم، دفتر نشر نوید اسلام،

چاپ اول ۱۳۷۴، ص ۹۱.

دوم) استمرار و پایداری قوانین

از ابتدای ظهور پدیده قانون، حقوقدانان و جامعه‌شناسان، دوام و پایداری را از صفات مشخصه قانون عنوان می‌کردند.^۷ قانونی که در نیل به یکی از اهداف و علل غایی وضع خود یعنی نظم و ثبات در جامعه^۸ و تنظیم روابط اجتماعی انسان^۹ - موجودی که طبعاً اجتماعی است -^{۱۰} می‌باید از ثبات و قطعیت برخوردار باشد. نوعی پایداری نسبی که «لازمه امنیت قضائی»^{۱۱}، روانی و آرامش خاطر شهروندان^{۱۲} و در حقیقت کلیه مخاطبان قانون است. ثباتی که به زعم نگارنده به اشتباه یا با تسامح بسیار از آن به دائمی بودن قوانین یاد می‌شود.^{۱۳} چه اینکه این ثبات نه به معنای ابدیت و جاودانگی قانون که به معنی استمرار است^{۱۴}: نوعی استحکام ناشی از «آینده‌نگری قانون‌گذار»^{۱۵}، جامعیت و مانعیت

۷. به عنوان مثال، نک: رساله مینوس از رسائل منسوب به افلاطون در: دوره آثار افلاطون، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران، خوارزمی، چاپ سوم، ۱۳۸۰، جلد ۴، ص ۲۳۳۹: «... او قانون‌گذاری خوب بود و شبانی نیک برای گله مردمان و بهترین دلیل این سخن، قوانین اوست که هنوز بی‌هیچ تغییر به قوت خود باقی است و اجرا می‌شود...».

۸. شیرین عبادی و محمد ضیمران، سنت و تجدد در حقوق ایران، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۵، ص ۳۶.

۹. سید حسن امامی، حقوق مدنی، ج ۴، تهران، کتابفروشی اسلامی، چاپ نهم، ۱۳۷۲، صص ۶۶-۶۵.

۱۰. سعید ارباب‌زاده، «فلسفه قانون»، مجله کانون وکلا، سال اول، شماره ۲، تیر ۱۳۲۷، ص ۴۴؛ نیز، نک: عبدالرحمن بن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ج ۲، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ هشتم، ۱۳۷۵، صص ۸۶۶-۸۶۴.

۱۱. ابراهیم احدی، «تغییر و اصلاح قوانین دادگستری پس از انقلاب اسلامی»، وکالت، ش ۶، خرداد و تیر ۱۳۸۰، ص ۴۲.

۱۲. نک: پرویز صانعی، حقوق و اجتماع، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۱، صص ۱۹۱-۱۸۹.

۱۳. به عنوان مثال، نک: ۱- ابوالقاسم تفضلی، «آئین قانون‌نویسی»، مجله حقوقی وزارت دادگستری، ش ۱، فروردین ۱۳۳۸، ص ۲۹؛ ۲- فریدریش فون‌هایک، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، ترجمه مهشید معیری و موسی غنی‌نژاد، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۱۹۱؛ ۳- سید جلال‌الدین مدنی، مبانی و کلیات علم حقوق، تهران، همراه، چاپ دوم، ۱۳۷۲، ص ۱۶۲.

۱۴. غلامعلی حداد عادل، سخنرانی افتتاحیه همایش یک صدمین سال قانون‌گذاری در: معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، همایش یک صدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص ۷؛ و برای دیدن نظر مخالف نک: محمدجعفر جعفری لنگرودی، مقدمه عمومی علم حقوق، تهران، گنج دانش، چاپ هشتم، ۱۳۸۳، ص ۲۶ که با مثال زدن قوانین آزمایشی عنوان داشته‌اند که قانون بر خلاف «وصف دائمی» نیاز به استمرار دارد. بنابراین در نظر ایشان، اگر قوانین آزمایشی را کنار بگذاریم، قانون، صفت دائمی بودن را لازم دارد.

حداکثری قانون^{۱۶} که در واقع عدم تقید به زمانی خاص را می‌رساند^{۱۷}. اینکه قانون باید برای مدت معقولی لازم‌الاجرا بماند^{۱۸} تا نواقص و عیوب آن پس از اجرا در «مدت بالنسبه مدیدی»^{۱۹} شناخته شده و برطرف گردد^{۲۰}. چرا که تغییرات پی‌درپی قانون اولاً، موجب می‌شود که فرد تابع نتواند اعمال خود را با آن تطبیق دهد^{۲۱}. ثانیاً، قانونی که با فلسفه برقراری نظم وضع شده با تغییرات مداوم، خود نوعی بی‌نظمی را رواج می‌دهد که با طبع حقوق مخالف است. چه اینکه حقوق در عین تأثیر و تأثر از محیط، کاملاً دنباله‌رو آن نبوده، قدیمی بودن از ارزش آن نمی‌کاهد و حتی برعکس، این صفت نشان می‌دهد که قانون از ابتدا درست و عادلانه بوده و در گذر زمان، همچنان این ویژگی خود را حفظ نموده است^{۲۲}.

ب) تغییرات فراوان قانون در عمل

مجالس قانون‌گذار بر خلاف تئوری مقبول ثبات و دوام قوانین، در عمل به این مهم پای‌بند نبوده و تغییرات گسترده‌ای در قوانین ایجاد می‌نمایند. تغییرات پی‌درپی و مداومی که با از بین بردن حرمت قانون، شهروندان را در تشخیص قانون خوب و بد سردرگم ساخته، امکان کسب مهارت و تجربه اندوزی جامعه حقوقی را سلب نموده^{۲۳} و با الحاق عواملی جدید، ضمن نابودی اصالت قانون اولیه، مخاطب را با مجموعه‌ای از مقررات بدوی و

۱۵. سید جلال‌الدین مدنی، پیشین، ص ۷۰.

۱۶. غلامعلی حداد عادل، پیشین.

۱۷. محسن صادقی، اصول حقوقی و جایگاه آن در حقوق موضوعه، تهران، میزان، چاپ اول، ۱۳۸۴، ص

۳۴.

۱۸. آندرو آلتمن، «حکومت قانون چیست؟»، ترجمه سعید پزشک مرنندی، مجله دیدگاه‌های حقوقی، سال

چهارم، ش ۱۴-۱۳، بهار و تابستان ۱۳۷۸، ص ۲۴.

۱۹. این واژه از ماده ۱۰۱۱ قانون مدنی اخذ شده است: «غایب مفقودالاثَر کسی است که از غیبت او مدت

بالنسبه مدیدی گذشته و از او به هیچ وجه خبری نباشد».

۲۰. سید جلال‌الدین مدنی، حقوق اساسی در جمهوری اسلامی ایران، ج ۳، تهران، سروش، چاپ دوم،

۱۳۶۹، ص ۴۲۵.

۲۱. جان کلی، تاریخ مختصر تئوری حقوقی در غرب، ترجمه محمد راسخ، تهران، طرح نو، چاپ اول،

۱۳۸۲، ص ۶۰۰.

۲۲. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، ج ۱، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۷۷، صص ۶۴۸-۶۴۶.

۲۳. جمال کریمی‌راد، «تغییرات مکرر و نسنجیده قوانین» در: همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری، پیشین،

صص ۳۲-۳۱.

اصلاحات جدید و در نتیجه قانونی با سرچشمه‌های متفاوت روبه‌رو می‌سازد.^{۲۴} تغییراتی که به دو دلیل عمده ذیل صورت می‌گیرد:

اول) بشری بودن قوانین و ناتوانی انسان در پیش‌بینی همه موارد

قانون موضوعه از مهم‌ترین ابداعات انسانی است^{۲۵} و همین ویژگی انسانی بودن، منشأ همه نقایص و کاستی‌های آن به شمار می‌رود. در واقع محدودیت عقل بشر در مقام سرچشمه قوانین^{۲۶} و اینکه قانون صرفاً محصول خرد جمعی و بینش و اندیشه گروهی از انسان‌هاست،^{۲۷} موجب می‌شود تا «به علت عدم احاطه کامل بشر به همه جوانب و زوایای یک موضوع»^{۲۸}، مقنن هرچقدر هم که آینده‌نگر باشد و سعی کند تا قانون کاملی وضع نماید که همه مسائل را در بر گیرد، باز هم از انجام این مهم به نحو مطلق ناتوان باشد^{۲۹} و نتواند همه مسائل مبتلابه را پیش‌بینی کند.^{۳۰} امری که به پیچیدگی اجرا نیز بستگی داشته و در واقع بسیاری از مسائل و نکاتی که در حین تصویب از دید مقنن پنهان می‌ماند در اجرا مشخص می‌شود. نقصی که امروزه به عنوان طبیعت قانون‌گذاری و امری احترازناپذیر درآمده^{۳۱} و در خصوص تمامی قوانین از جمله قانون اساسی صادق است^{۳۲}. هرچند که اصلاح قوانین اساسی به جهت تأثیر آنها در شاکله حقوقی - سیاسی دولت‌ها، کندتر و با تشریفات بیشتری صورت می‌گیرد^{۳۳} و هرگونه اصراری بر تغییرناپذیری آن یا حتی عدم

۲۴. هانری لوی برول و دیگران، حقوق و جامعه‌شناسی، ترجمه مصطفی رحیمی، تهران، صدا و سیمای

جمهوری اسلامی ایران، چاپ دوم، ۱۳۷۱، ص ۸۸.

۲۵. فردریش فون‌هایک، پیشین، ص ۱۱۸.

۲۶. شیرین عبادی و محمد ضمیران، پیشین.

۲۷. سیسرون به نقل از: محمد موسوی اردبیلی، «قانون»، فصلنامه حق، دفتر سوم، مهر و آذر ۱۳۶۴، ص ۱۵.

۲۸. احمد حاجی ده‌آبادی، بایسته‌های تقنین (با نگاهی انتقادی به قانون مجازات اسلامی)، تهران، پژوهشگاه

فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۵، ص ۴۶.

۲۹. نک: میشل تروپه، فلسفه حقوق، ترجمه مرتضی کلاتریان، تهران، آگه، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص ۱۱۹.

۳۰. نک: ارسطو، سیاست، ترجمه حمید عنایت، تهران، امیرکبیر، چاپ پنجم، ۱۳۸۷، ص ۷۷؛ و موسی جوان،

مبانی حقوق، ج ۱، تهران، شرکت چاپ رنگین، ۱۳۲۶، ص ۳۷.

۳۱. ناصر کاتوزیان، پیشین، ج ۲، ص ۳۹.

۳۲. نک: اسدالله لطفی، حقوق اساسی و ساختار نظام جمهوری اسلامی ایران، تهران، جاودانه - جنگل، چاپ

اول، ۱۳۸۹، صص ۴۰-۳۹.

۳۳. نک: ۱- حسین فاخر، «سلسله مراتب در قوانین»، مجله کانون وکلا، سال دوم، ش ۱۹-۱۸، آبان و آذر

۱۳۲۹، ص ۳۱؛ ۲- اشرف احمدی، «مؤسسان سوم»، حقوق مردم، سال دوم، ش ۸، تابستان ۱۳۴۶، صص ۷-۶؛

پیش‌بینی بازنگری در قانون اساسی بی‌اثر بوده^{۳۴} و سرانجام و به وقت مقتضی این مهم از طریق مسالمت‌آمیز^{۳۵} یا وقوع انقلاب صورت می‌پذیرد^{۳۶}. امری که بیش‌ازهمه، دائمی یا تغییرناپذیر بودن قوانین ساخت بشر را نادرست می‌نماید.

دوم) تغییر قوانین در اثر تغییر شرایط اجتماعی

حقوق علمی وابسته به انسان و اجتماع یا به بیانی بهتر وابسته به انسان اجتماعی است^{۳۷}. کوششی برای تحقق عدالت در کادری اجتماعی و معین که در مقام خلق قواعد و ارزش‌ها با توجه به دگرگونی شرایط اجتماعی و نیازهای گوناگون اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تحول می‌یابد و از این رو به عنوان ابزاری برای رسیدن به نظمی عادلانه، قابلیت $\pi+1$ تغییر و اصلاح دارد^{۳۸}:

شرایط اجتماعی ← نیازهای مختلف بشر ← قانون.

تغییر شرایط اجتماعی ← تغییر مناسبات اجتماعی و نیازها ← تغییر قوانین.

از این منظر، قانون «طرحی برای ایجاد تغییرات منظم»^{۳۹}، «پاسخی به درخواست‌ها و نیازهای جدید»^{۴۰}، «مخلوق احتیاجات اجتماعی بشر»^{۴۱}، مولود احتیاجات، مقتضیات و

۳- سعید حجاریان، «قانون اساسی به مثابه میثاق ملی» در: جمهوری؛ افسون‌زدایی از قدرت، تهران، طرح نو، چاپ دوم، ۱۳۷۹، ص ۲۳؛ ۴- علی‌عباس حیاتی، مقدمه علم حقوق، تهران، میزان، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص ۱۲۲.
۳۴. پروانه تیلا، «تحلیل چارچوب نظری بازنگری در قانون اساسی»، مجله حقوق اساسی، سال سوم، ش ۵، زمستان ۱۳۸۴، ص ۷۲.

۳۵. به عنوان مثال با آنکه در قانون اساسی مصوب ۱۳۵۸ ایران، بازنگری قانون اساسی پیش‌بینی نشده بود، با توجه به ضرورت پیش‌آمده، این مهم در سال ۱۳۶۸ صورت گرفت.

۳۶. سیدمحمد‌هاشمی، «بررسی تطبیقی و موضوعی بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، مجله تحقیقات حقوقی، ش ۸، پائیز و زمستان ۱۳۶۹، صص ۱۶۲-۱۶۱.

۳۷. نک: محمدجعفر جعفری لنگرودی، پیشین، ص ۱۳؛ و ادمون رباط، مقدمه حقوق اساسی (مبانی و اساس اجتماعی وضعیت‌های قانونی و دستورگرایی)، ترجمه خیرالله پروین، تهران، جنگل- جاودانه، چاپ اول، ۱۳۸۹، صص ۶۷-۶۴.

۳۸. هانزی لوی برول و دیگران، پیشین، ص ۱۱۹؛ نیز، نک: رضا علومی، کلیات حقوق، تهران، موسسه عالی حسابداری، ۱۳۴۸، صص ۱۱۵-۱۱۴؛ و سیدحسن امامی، حقوق مدنی، ج ۱، تهران، کتابفروشی اسلامی، چاپ دوازدهم، ۱۳۷۲، صص ۴-۳.

۳۹. کارلتون کلایمروری و دیگران، آشنایی با علم سیاست، ترجمه بهرام ملکوتی، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۵۱، ص ۱۰۳.

۴۰. احمدعلی حمیتی واقف، مقدمه علم حقوق، تهران، حقوقدان - دانش‌نگار، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص ۷۲.

کیفیات اخلاقی، مذهبی و اقتصادی^{۴۲}، «وسیله‌ای برای بیان ارزش‌های متغیر زمانه و حل و فصل مسائل پدید آمده به وسیله تحولات فناوری، اقتصادی و اجتماعی»^{۴۳} و «مظهر موقتی حقوق»^{۴۴} است که همگام با جریان قاعده تکامل در کائنات و تمامی موجودات و از جمله انسان حرکت می‌کند و تکامل می‌یابد. چه اینکه جامعه و انسان متحوّل را نمی‌توان با قوانین ثابت اداره کرد.^{۴۵} امری که در فقه اسلامی نیز با پذیرش اصول متغیر زمانی و مکانی در کنار اصول ثابت لامکانی - لازمانی^{۴۶} جاری است.

از این‌رو، قوانین نه به عنوان عناصری «ازلی و ابدی»^{۴۷} که تغییر‌پذیر و نه در مقام پاسخگویی شتاب‌آلود به ضرورت‌های غیرواقعی جامعه^{۴۸} که همگام با اوضاع و احوال

۴۱. علی منصور (منصورالملک)، تاریخ قانون و حکومت، تهران، دانشکده علوم معقول و منقول دانشگاه تهران، ۱۳۳۹، ص ۱۲۸.

۴۲. بیدار، «عقیده علمای ایرانی درباره حقوق»، مجله کانون وکلا، سال دهم، شماره ۳ (پیاپی ۶۰)، مرداد و شهریور ۱۳۳۷، ص ۴۳.

۴۳. سوین انگ، «تورم قانون‌گذاری و کیفیت قانون»، ترجمه حسن وکیلان، مجله مجلس و پژوهش، سال سیزدهم، شماره ۵۴، زمستان ۱۳۸۵، ص ۱۹۵.

۴۴. مهدی کی‌نیا، کلیات مقدماتی حقوق، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، ص ۴.

۴۵. نک: جواد تارا، فلسفه حقوق و احکام در اسلام از نظر تجزیه و تحلیل عقلی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، صص ۶۹-۶۶؛ و صبحی رجب محمصانی، فلسفه قانون‌گذاری در اسلام، ترجمه اسماعیل گلستانی، تهران، آثار اندیشه، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص شش.

۴۶. هاشم آقاچری، حکومت دینی و دموکراتیک (مجموعه مقالات)، تهران، مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص ۱۹۹؛ و نیز، نک: نصیرالدین طوسی، اخلاق ناصری، به تصحیح و توضیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران، خوارزمی، چاپ اول، ۱۳۵۶، ص ۴۱ که به جهت زیبایی کلام نقل می‌شود: «... علم فقه ... وضع است به تقلب احوال و تغلب رجال و تطاول روزگار و تفاوت ادوار و تبدل ملل و دول ...»؛ و عبدالرحیم بن شیخ ابوطالب نجار تبریزی (طالبوف تبریزی)، مسالک المحسنین، با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی، تهران، شبگیر، چاپ دوم، ۱۳۵۶، صص ۹۵-۹۴؛ و حسین مهرپور، «ضرورت تحول در قانون‌گذاری»، مجله نامه مفید، سال اول، ش ۲، تابستان ۱۳۷۴، صص ۱۱۴-۱۱۳؛ و سیدمحمد موسوی بجنوردی، «نقش زمان و مکان در تغییر احکام»، مجله کانون وکلا، ش ۱۰ (پیاپی ۱۶۵-۱۶۴)، ۱۳۷۵، صص ۲۴۶-۲۴۱.

۴۷. نک: توماس هابز، لویاتان، ترجمه حسین بشیریه، تهران، نی، چاپ پنجم، ۱۳۸۷، صص ۱۸۱ و ۲۶۷ که قوانین طبیعی را بر خلاف قوانین موضوعه تغییرناپذیر و ازلی دانسته‌اند؛ فریدون آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون در عصر سپهسالار، تهران، خوارزمی، چاپ سوم، ۱۳۸۵، ص ۱۷۱ که احکام قوانین موضوعه را نه مُنزَل که عقلی و اصلاح‌پذیر به اقتضای روزگار متغیر عنوان نموده‌اند.

۴۸. حسن حبیبی، «زبان حقوقی» در: بهمن کشاورز، آئین نگارش حقوقی و کلیات عملی علم حقوق، ج ۱، تهران، جهاد دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی، چاپ دوم، ۱۳۷۶، ص ۲۲۹.

جامعه، کارکردی دوگانه دارند: یکی برخاسته از تحولات اجتماعی و در مقام رفع نیاز جامعه و دیگری در مقام ایجاد تحول در نظام حقوقی همچون مواردی که با ورود تکنولوژی جدید، نیازمند قانون متناسب با آن هستیم^{۴۹}.

النهایه، به نظر می‌رسد «همان‌طور که در مسائل مختلف، سن تز^{۵۰} اصولاً از تز^{۵۱} و آنتی تز^{۵۲} اقرب به حقیقت است، بین تز دائمی بودن قانون و آنتی تز تحول‌پذیری پی‌درپی آن، باید به سن تز تغییرات متعادل اعتقاد داشت. تغییراتی در میانه لایتغیر بودن قوانین و تغییرات خلق‌الساعه که به هنگامه ضرورت از سوی مقنن و بی‌توجه به «تقید یا عدم تقید قانون به زمانی خاص (موقتی بودن)»^{۵۳} اعمال می‌شود»^{۵۴}.

بند دوم) رویکرد قوانین آزمایشی: تعیین دقیق زمان بازنگری

الف) عناصر زمان و آزمایش در قوانین آزمایشی

تحلیل قوانین آزمایشی بدون توجه به عامل زمان میسر نیست. خصیصه‌ای که مسامحتاً، تنها عنصر شناسایی قوانین آزمایشی معرفی شده است. در این قسمت، ابتدا موقتی بودن و سپس آزمایشی بودن قوانین آزمایشی مطالعه می‌شود.

اول) محدودیت زمانی به مثابه تکنیکی تقنینی

عنصر زمان نقشی کلیدی در قوانین آزمایشی دارد: «قوانینی مرتبط با فاکتور زمان»^{۵۵} که با همین ویژگی از سایر قوانین متمایز می‌شوند. در قوانین آزمایشی به عنوان شرطی ضروری، قانون باید مدت‌دار باشد^{۵۶}. یعنی در متن قانون صریحاً ذکر شود که قانون برای چه مدت، لازم‌الاجرا است. بنابراین در این قوانین در دو بعد با نوعی سنت‌شکنی مواجه هستیم؛ یکی اینکه در قوانین غیرآزمایشی، قانون محدود به زمان خاصی نبود و تا هنگامی که اصلاح،

۴۹. علی آزمایش، «مبانی قانون‌گذاری صحیح» (متن سخنرانی در دانشگاه مفید)، نامه مفید، سال دهم، ش ۶۶، بهمن و اسفند ۱۳۸۳، ص ۱۸۶؛ نیز، نک: محمود حیدریان، مبادی علم حقوق، تهران، مدرسه عالی ادبیات و زبان‌های خارجی، ۱۳۴۷، صص ۲۸-۲۷.

50. Sain These

51. These

52. Anti These

۵۳. ناصر کاتوزیان، پیشین، ج ۲، ص ۱۲۰.

۵۴. قدرت‌الله واحدی، مقدمه علم حقوق، تهران، نشر مؤلف، چاپ اول، ۱۳۷۳، ص ۱۳۷.

55. Guillaume Drago, "Les Lois Expérimentales" in: Ariane Vidal – Naquet, *Le Provisoire En Droit Public*, Paris, Dalloz, 2009, p. 49.

56. Centre d'analyse stratégique, "Le Expérimentation Législative, un Outil Pour mieux légiférer?", La note de veille, N°84-3/12/2007, p. 1.

تکمیل یا نسخ نمی‌شد، معتبر بود و در حقیقت همین مشخص نبودن زمان تغییر موجب شده بود تا از آنها به اشتباه، به قوانین دائمی یاد شود. چه اینکه فاصله زمانی مابین زمان تصویب تا اولین اصلاح می‌توانست مابین یک روز پس از لازم‌الاجرا شدن قانون تا نیم قرن بعد در نوسان باشد. اما در قوانین آزمایشی حتماً و باید مدت زمان اعتبار قانون مشخص شود. بازه زمانی که به صورت متعارف از یک تا پنج سال، بنا به پیچیدگی موضوع و گستره فراگیری قانون متفاوت است.

قانون‌گذار در تقنین آزمایشی به نوعی هشدار می‌دهد که قانون موقتاً اجرا می‌شود و پارلمان در مقام تقنین، مطمئن نیست که قانون مطلوبی را تصویب کرده باشد. پس اینجا آن عنصر مشروعیت، قطعیت و صلاحیتی که قانون‌گذار به موجب آن با قاطعیت و اطمینان از قانون مورد تصویب سخن می‌گفت مخدوش می‌شود.^{۵۷} نوعی اعتراف صریح قانون‌گذار به ضعف خود در پیش‌بینی واکنش‌ها و تأثیرات قانون. اما علت آنکه گفته شد «اعتراف صریح» این است که در قوانین عادی نیز اقدام پارلمان در اصلاح قوانین، بدین معناست که روش و رویکرد قبلی غلط یا ناقص بوده و اصلاح یا بازنگری جدید، اقدامی در راستای تصحیح یا تکمیل متن قبلی می‌باشد.^{۵۸} به عبارت بهتر در قوانین غیرآزمایشی اعتراف مقنن در قالب اصلاح و تغییر قانون، غیرمستقیم و البته در زمانی است که قابلیت پیش‌بینی ندارد. ولی در قوانین آزمایشی، اعتراف صریح بوده و از همان ابتدای تصویب قانون، زمان بازنگری احتمالی مشخص می‌شود. بر این اساس و به جهت نادر بودن قوانینی که سرانجام اصلاح، تکمیل یا نسخ نمی‌شوند؛ بیان قانون‌گذار به نقص کار خود و شکستن قطعیت و حرمت قانون‌گذاری، امر جدیدی در قوانین آزمایشی ارزیابی نمی‌شود و تنها در نوع و زمان این مهم، تغییراتی ایجاد شده است.

قوانین آزمایشی، ویژگی ثبات قوانین را نیز مخدوش می‌سازد.^{۵۹} تا پیش از این، قانون دست کم تا نخستین اصلاحیه - که زمانش هم نامشخص بود - نوعی امنیت روانی و قضائی برای کلیه شهروندان عرضه می‌داشت. اما در قوانین آزمایشی، قانون‌گذار از بدو امر، اظهار می‌دارد که ثباتی در کار نیست و مخاطبان آمادۀ هرگونه تغییری پس از پایان عمر آزمایشی قانون باشند. امری که از این زاویه نیز قابل بررسی است که بر خلاف قوانین دیگر که هر آینه، امکان اصلاح یا نسخ آنها وجود دارد، در قوانین آزمایشی، حداقل از بادی

57. Jacques Chevallier, "Les Lois Expérimentales Le Cas Francias" in: Charles - Albert Morand, *Évaluation Législative Et Lois Expérimentales*, (Séminaire en valais, crans sur - Sierre, 7-9 Octobre 1992), Universitaires D'Aix - Marseille, 1993, p. 148.

۵۸. جمال کریمی‌راد، پیشین، ص ۳۲.

59. Florence Crouzatier - Durand, "Réflexions sur le concept d'expérimentation législative", *Revue Française de Droit Constitutionnel*, 4- N°56, 2003, pp. 676-677. in: www.cairn.info/article.php?

امر، مقنن زمانی را مشخص می‌نماید که اصولاً طی آن تغییری ایجاد نمی‌شود. عرضه نوعی قابلیت پیش‌بینی به مخاطبان قانون که با همه بی‌ثباتی آن، صادقانه است. چرا که پیش از این نیز چه بسیار مواردی که قانون‌گذار، نکات متعددی را نمی‌دانست اما به جای اعتراف به این عدم آگاهی، با قاطعیت قانونی را وضع می‌نمود و پس از آن، اصلاحات فراوانی را بر آن وارد می‌کرد.

اما قوانین آزمایشی ابداع‌کننده نهادهای موقت در حقوق نیست و قبل از ورود این قوانین به پهنه ادبیات تقنینی نیز، از نهادهای موقت در ابعاد داخلی و بین‌المللی نظام حقوقی استفاده می‌شد. به عنوان مثال در حقوق داخلی، نهاد «دستور موقت» در آئین دادرسی مدنی^{۶۰} و «قرار بازداشت موقت» در آئین دادرسی کیفری^{۶۱} سال‌هاست که کاربرد دارد و در بعد بین‌المللی نیز، «اقدامات موقتی»^{۶۲} یکی از اختیارات دیوان‌های بین‌المللی از جمله دیوان بین‌المللی دادگستری و دیوان بین‌المللی حقوق دریاهاست^{۶۳}. با نگاهی به حضور این عناصر موقت در نظام حقوقی در می‌یابیم که استفاده از آنها در بستر حقوقی شکلی بوده است. موضوعی که، در خصوص قوانین آزمایشی نیز صادق می‌باشد. چه اینکه استفاده نظام‌مند از عنصر زمان و در حقیقت محدود کردن قوانین به بازه زمانی مشخص، صرفاً وسیله‌ای است که مقنن را در رسیدن به اهداف نهایی خود یاری می‌نماید. تکنیکی که می‌توان آن را در سرفصل شیوه‌های تقنین جای داد. ابزاری که پیش از قوانین آزمایشی در پهنه حقوق عمومی در مورد قوانین بودجه،^{۶۴} برنامه‌های توسعه^{۶۵} و حتی در عالی‌ترین

۶۰. به عنوان مثال، نک: مواد ۳۲۵-۳۱۰ از قانون آئین دادرسی مدنی ایران مصوب ۱۳۷۹ با عنوان «دادرسی

فوری» که به دستور موقت اختصاص دارد.

۶۱. به عنوان مثال، نک: ۱- بند ۵ ماده ۱۳۲ ق.آ.د.ک. ایران مصوب ۱۳۷۸ که «قرار بازداشت موقت» را یکی از

قرارهای تأمین دانسته است. ۲- بازداشت موقت در ق.آ.د.ک. فرانسه در ژان لاریگه، آئین دادرسی کیفری فرانسه، ترجمه حسن کاشفی اسمعیل‌زاده، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۸، صص ۱۴۶-۱۴۲.

62. Provisional Measures

۶۳. نک: ۱- یوسف فرزانه، «قرارهای اقدامات موقتی در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری»، **پایان‌نامه**

کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴؛ ۲- محمدرضا متدین، «اقدامات موقتی در حقوق بین‌الملل: دیوان بین‌المللی دادگستری و دیوان بین‌المللی حقوق دریاهما»، **پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل**، دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۷.

۶۴. به عنوان مثال، نک: ۱- اصل ۵۲ قانون اساسی ایران که قانون بودجه را سالانه عنوان نموده است؛ ۲-

بودجه در فرانسه که آن هم سالانه می‌باشد؛ نک: برنار پوژاد، **متون حقوق بودجه فرانسه**، ترجمه یحیی اردلان، تهران، سازمان برنامه و بودجه - مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات، چاپ اول، ۱۳۷۴.

۶۵. به عنوان مثال، نک: قانون برنامه‌های توسعه ۷ ساله و ۵ ساله در ایران.

مرتبه ممکن یعنی «دولت موقت» استفاده می‌شده است. پدیده‌ای که در زمان تغییر رژیم سیاسی^{۶۶} یا ساختار نظام حقوقی^{۶۷} ظهور می‌نماید. قانون آزمایشی، موقت است و در پایان زمان مصرح در متن، دیگر اعتباری ندارد یعنی پایان عمر آن مشخص شده است^{۶۸}. وجود نوعی شرط فاسخ در خود قانون که بی‌نیاز از هرگونه اقدامی در زمان تعیین شده، قانون را فسخ نموده^{۶۹} و به آن جنبه تاریخی می‌دهد.

دوم) وصف آزمایشی در قانون‌گذاری: مددجویی حقوق از علوم تجربی

قوانین آزمایشی آنچنان که از نامشان پیداست مبین آزمون و خطا در امر قانون‌گذاری هستند. در عبارت «قانون آزمایشی» واژه آزمایشی یعنی «منسوب به آزمایش»^{۷۰}. آزمایشی که در فرهنگ‌های لغت در معانی «آزمودن، امتحان»^{۷۱}، «به تجربه درآوردن چیزی»^{۷۲} و «خوبی و بدی چیزی را سنجیدن»^{۷۳} آمده و دقیقاً همین معانی در قوانین آزمایشی منظور است. بنابراین در این قوانین، با نوعی آزمون و خطا، سنجش و مشق تقنینی سروکار داریم. کاوشی تجربی که وفق آن مقنن به دنبال محک فرضیه‌های خود و تجربه‌ای سنجیده و بسامان است^{۷۴}. پدیده‌ای که بر خلاف عدم حضور در فرهنگ لغات حقوقی^{۷۵} در بطن

۶۶. به عنوان مثال در حد فاصل سقوط رژیم پهلوی و تشکیل نهادهای رسمی جمهوری اسلامی در ایران، دولت موقت حاکم بود. نک: ۱- خیرالله اسماعیلی، دولت موقت، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۴؛ ۲- محمدعلی صدر شیرازی، دولت موقت، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۸.

۶۷. به عنوان مثال، نک: نظام قرقیزستان پارلمانی شد، خبر مختصر روزنامه شرق، سال پنجم، شماره ۹۹۹، سه‌شنبه ۱۳۸۹/۴/۸، ص ۶ که خبر از انتقال کانون قدرت از نهاد ریاست جمهوری به پارلمان در قانون اساسی جدید این کشور و تشکیل دولتی موقت دارد.

۶۸. سید جلال‌الدین مدنی، مبانی و کلیات علم حقوق، صص ۱۹۹-۱۹۸.

69. Bertil Cottier, "Lessunet Laws des lois expérimentales à la mode américaine" in: Charles – Albert Morand, *op. cit.*, p. 162.

۷۰. حسن انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، تهران، سخن، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص ۹۳.

۷۱. غلامرضا انصاف‌پور، کامل فرهنگ فارسی، تهران، زوار، چاپ چهارم، ۱۳۷۹، ص ۱۰.

۷۲. علی‌اصغر شمیم، فرهنگ شمیم (امیرکبیر سابق)، ج ۱، تهران، مدبر، چاپ اول ناشر، ۱۳۷۹، ص ۳۳.

۷۳. مریم صوفی، فرهنگ فارسی معلم، تهران، جاجرمی، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۱۸.

۷۴. عبدالکریم سروش، علم چیست، فلسفه چیست؟، تهران، مؤسسه فرهنگی صراط، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۶، صص ۱۶ و ۲۰.

۷۵. به عنوان مثال، نک: ۱- مسعودالظفر صمیمی‌کیا و فروز آذرفر، فرهنگ حقوقی فارسی به انگلیسی، تهران، دشتستان، چاپ سوم، ۱۳۸۳، صص ۱۴۹-۱۴۷ و ۲۸۱-۲۷۷؛ ۲- اسدالله کریمی، فرهنگ لغات حقوقی فارسی به انگلیسی، بی‌جا، سیمرخ، چاپ اول، ۱۳۷۳، صص ۸۱-۷۹ و ۱۶۷-۱۶۵؛ ۳- حسینقلی کاتبی، فرهنگ حقوق

حقوق، مسبوق به سابقه بوده و موضوع جدیدی نیست. چرا که همه قوانین در معنایی عام از ویژگی آزمایشی برخوردارند. تمام قوانین در زمان تصویب، بهترین راه‌حلی هستند که به ذهن قانون‌گذار می‌رسد. نوعی شرط‌بندی در باب آینده بدین نحو که اگر قانون به درصد قابل قبولی از اهداف مورد نظر مقنن نرسد، مطلوب ارزیابی نشده و اصلاح یا نسخ می‌شود.^{۷۶}

وصف آزمایشی در قانون، بیانگر استفاده‌ی یکی از بنیادهای نظری علوم تجربی در حقوق است. بنیادی به نام آزمایش که بهترین وسیله برای تطبیق و ادراک تئوری‌ها و پیش‌بینی‌ها با واقعیت و عمل در اجتماع است. اینکه از روش مشاهده و آزمایش نیز می‌توان به صراحت در حقوق - از علوم اجتماعی - استفاده کرد^{۷۷} که «مشاهده، داور نهایی هر اندیشه یا فکر تازه است».^{۷۸} اینکه «روابط حقوقی و اجتماعی مردم مبتنی بر قواعد و اصولی است که از نفس اجتماع به وجود آمده و ادراک این مناسبات از طریق مشاهده و آزمایش و تحقیق در حوادث و اتفاقات حقوقی و اجتماعی در مرحله اجرا ممکن خواهد بود»^{۷۹}. ابزاری که با آن به مطالعه و دقت در واکنش‌های اجتماعی قانون می‌پردازیم، قوانین و قواعد حقوقی را در مصداق‌های عینی محک می‌زنیم و از این طریق به «حقیقت و واقعیت برونی تئوری‌ها نزدیک‌تر شده و صحت و سقم نظریات حاصله از تعقل و استنباط را در عمل معلوم می‌داریم»^{۸۰}. امری که البته با پیچیدگی‌ها و تفاوت‌هایی نسبت به آزمایش در علوم همچون فیزیک و شیمی صورت می‌گیرد، چرا که بر خلاف استفاده این علوم از آزمایش در محیط بسته آزمایشگاه، محل آزمایش در حقوق به تناسب حوزه فراگیری قانون آزمایشی، کل جامعه یا بخشی محدود از آن است^{۸۱}. اما همان اندازه که به کار گرفتن تکنیک‌های تجربه‌آزمایی در علوم اجتماعی دشوار است، از به کار گرفتن منطق آن‌گیزی

فرانسه به فارسی، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۸۰، صص ۱۴۴-۱۳۱ و ۲۲۱-۲۱۵؛ ۴- محمود رضائی نوری، فرهنگ حقوقی انگلیسی به فارسی، تهران، خط سوم، چاپ چهارم، ۱۳۸۰. که در هیچ‌یک نه در مدخل قانون و نه در مدخل حقوق، اثری از قانون یا حقوق آزمایشی و موقت نیست.

76. Jacques Chevalier, *op. cit.*, p. 119.

۷۷. موسی جوان، مبانی حقوق، ج ۱، تهران، شرکت چاپ رنگین، ۱۳۲۶، ص ۳۱.

۷۸. ریچارد فاینمن، تأثیر علم در اندیشه، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، فرزانه روز، چاپ اول، ۱۳۸۵،

ص ۲۰.

۷۹. موسی جوان، پیشین، ص ۳۲.

۸۰. همان، ص ۳۳.

۸۱. همان.

نیست.^{۸۲}

استفاده از عنوان آزمایشی بیانگر آن است که قانون‌گذار با تردید^{۸۳} و عدم قطعیت مواجه بوده و از محصول کار خود مطمئن نیست. فعلاً در جستجوی راه‌حل مطلوب و آرمانی است و براین اساس، سعی دارد تا در بازه معین و «با آزمایشی واقعی»^{۸۴} به «ارزیابی قانون»^{۸۵} بپردازد. گونه‌ای آینده‌نگری و زوال عقلانیت و کمال‌گرایی^{۸۶} قانونی که طی آن مقنن صریحاً بیان می‌دارد که حکم صادره قطعی نیست، کارش ناقص و ناتمام است و قانون مصوب صرفاً پیش درآمدی است بر قانون کاملی که در زمان موعود، تصویب خواهد شد.

ب) اهداف و گستره قوانین آزمایشی

مطالعه غایت مقنن از تصویب قوانین آزمایشی و محدوده اجرای آن، موضوع این قسمت قرار گرفته است.

اول) اهداف قانون‌گذار از تقنین آزمایشی

مجالس قانون‌گذار در استفاده از تکنیک قانون آزمایشی، اهداف متفاوتی را دنبال می‌کند. آماجی که در نظر پژوهشگر دو دسته عام و خاص را در بر می‌گیرد:

۱- اهداف عام

اهداف عام، غایاتی هستند که مقنن از قوانین آزمایشی به نحو مطلق انتظار دارد و از این منظر می‌تواند هر قانونی را بدون توجه به ماهیت و سابقه آن به صورت آزمایشی، تصویب نماید. به دیگر سخن، پارلمان در اینجا، صرفاً از این قوانین به عنوان یک تکنیک تقنینی صرف استفاده می‌نماید. رویکردی که هدف نهایی آن، اصلاح و افزایش کارایی قوانین و بالطبع نظام حقوقی است. برداشتی که به زعم نگارنده چندان توجیه‌پذیر نبوده و به سادگی با افزایش غنای مطالعات پیشاتقنینی - که در بند بعد از آن خواهیم گفت - حاصل خواهد شد. اهداف عام در دو عنوان قابل ارزیابی است:

۸۲. مرتضی مردیها، فضیلت عدم قطعیت (در علم شناخت اجتماع)، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص

۱۴۰.

۸۳. بهاء‌الدین طباطبائی، «در باره لایحه تحول دادرسی»، مجله حقوق امروز، ش ۶، دوره دوم (پیاپی ۱۶)،

بهمن ۱۳۴۴، ص ۲.

84. Jacques Chevalier, *op. cit.*, p. 120.

85. see: L'évaluation prospective, p.5. in: <http://webdroit.unige.ch>

86. Jacques Chevalier, *op. cit.*, p. 146.

یک) کاهش تورم قوانین

کاهش اصلاح و تغییر آتی قانون، کمترین انتظار از تصویب آزمایشی قوانین است. اینکه با گذشت دوره‌ای آزمایشی و کوتاه مدت، نقایص و کاستی‌های قانون مشخص شود و با یک بازنگری کلی در پایان حیات آزمایشی، از اقسام تغییر قانون اعم از متمم، اصلاحیه، استفساریه و... جلوگیری شود. امری که به پایداری بیشتر قانون و در نتیجه کاهش تورم یا حجم قوانین می‌انجامد. اما همین مواجهه با قوانین آزمایشی نیز، خالی از اشکال نیست. چون با وجود آنکه قانون علی‌الاصول در طول مدت اجرای آزمایشی، تغییری نمی‌کند و پس از پایان مدت اجرا با تغییراتی احتمالی از حالت موقت خارج شده و در عداد سایر قوانین عادی قرار می‌گیرد؛ باید در نظر داشت که چه در دوران آزمایشی و چه پس از آن، هیچ منع قانونی وجود ندارد که مقنن را از اصلاح قانون باز دارد و همان‌طور که پیش‌تر نیز گفته شد، اینکه مجلسی، پارلمان بعدی را از اصلاح قانونی محروم نماید، خلاف قواعد دموکراسی و اصل حاکمیت مردم از طریق پارلمان می‌باشد. از این رو اگر پس از خروج قانون از حالت آزمایشی مشخص شود که نکاتی از دید قانون‌گذار مغفول مانده، این قانون، همچون سایر قوانین قابل بازنگری است. نکته‌ای که می‌تواند هدف کاهش حجم قوانین را دست کم با تأمل مواجه سازد.

دو) افزایش کیفیت و کارآمدی قوانین

اجرای آزمایشی قانون با روشن ساختن بسیاری از زوایای پنهان و تاریک قانون، ضعف‌های آن را آشکار می‌سازد. چه اینکه همیشه نکاتی از قانون، صرفاً در اجرا رخ می‌نماید و مقنن می‌تواند پس از اجرای آزمایشی، با رفع این کاستی‌ها که گستره وسیعی شامل اشکالات انشایی و نگارشی قانون، مواد زائد و مبهم، احکام موازی و متناقض یا نکات مغفول را در بر می‌گیرد؛ غنای کیفی قانون را افزایش داده و با ارائه قانونی جامع و به دور از اشکالات جدی به جامعه، شهروندان و دادرسان را در رسیدن آسان‌تر به عدالت یاری نماید.

۲- اهداف خاص

بر خلاف اهداف عام که در چارچوب کاهش کمی قوانین و افزایش کیفی آنها ارزیابی می‌شود، در اهداف خاص، رویکرد قانون‌گذار بیشتر از آنکه فنی و حقوقی باشد، متمایل به ابعاد سیاسی، اجتماعی است. اهداف خاص نیز در دو بند قابل بررسی می‌باشد.

یک) پاسخ جامعه به تردیدهای مقنن

گاهی در برخی مسائل، مقنن با عنایت به شرایط اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی روز جامعه در نظر دارد تا با تصویب قانون، موضوعی نو، پیچیده یا حساس را مطرح نماید. اما به جهت پیچیدگی یا حساسیت مسأله و اینکه ارزیابی دقیقی اولاً - از واکنش جامعه، خصوصاً بخش‌های خاص مرتبط با قانون مورد نظر. ثانیاً - از تأثیرات قانون در ساختار حقوقی - سیاسی کشور^{۸۷} ندارد؛ ترجیح می‌دهد تا با وضع آزمایشی قانون، شرایط کلی جامعه را رصد کند. در اینحالت اگر واکنش‌ها و عکس‌العمل‌های نخبگان، قضات، وکلا، رسانه‌ها و در کل افکار عمومی در مجموع مطلوب ارزیابی شود، راه برای انشای قانون به صورت غیرآزمایشی هموار می‌شود. اما اگر برداشت نهایی پارلمان، این باشد که با توجه به حساسیت‌های جامعه، طرح موضوع فعلاً به صلاح نیست؛ با استفاده از ادبیاتی همچون «قانون، آزمایشی است و هنوز تصمیم نهایی اتخاذ نشده» یا «همچنان در حال کارشناسی موضوع و جمع‌بندی نظرات مختلف هستیم»، می‌تواند با کمترین مشکلی، قانون را پس از اجرای آزمایشی یا حتی در اثنای آن، متوقف سازد.

دو) کاهش مقاومت‌ها و تنش‌های اجتماعی در برابر قانون^{۸۸}

این هدف را می‌توان سیاسی‌ترین استفاده از قوانین آزمایشی ارزیابی کرد. در این مقام، قانون‌گذار از ابتدا تصمیم نهایی خود را گرفته و در نظر دارد تا تئوری خود را در قانون بگنجاند. اما چون بخشی از جامعه را مخالف نظر خود می‌داند، از طریق تصویب قانون به صورت آزمایشی، سعی در کاهش مخالفت‌ها، مقاومت‌ها و تنش‌های اجتماعی حاصل از آن دارد. براین اساس، مقنن با سوءاستفاده از تکنیک آزمایشی، از پاسخگویی واقعی به مخالفان، طفره می‌رود. رویکردی که غالباً با تمدید چندباره قانون آزمایشی همراه است و موجب می‌شود که قانون‌گذار در نهایت به منظور نهایی خود یعنی دائمی کردن قانون و استقرار آن در نظام حقوقی نائل شود. چه اینکه نمی‌توان قانونی که چند بار تمدید شده و مدت مدیدی از اجرای آن می‌گذرد را به صرف آزمایشی بودن، غیرقطعی دانست. بدیهی است در این نگاه، وصف آزمایشی از ماهیت تهی شده و دیگر عنوان، خبر از محتوا ندارد و آزمایشی بودن، صرفاً پوسته‌ای است برای توجیه ذهنیات مقننی که چندان با نظر اکثریت جامعه، همسو نیست.

بنابراین تصویب قانون آزمایشی در اهداف فنی و حقوقی محصور نبوده و در مواردی،

87. Jacques Chevalier, *op. cit.*, pp. 137 and 139.

88. *Ibid.*, p. 141.

پارلمان از این مهم به عنوان ابزاری در جهت استقرار تدریجی نظریات شاذ خود در موضوعات حساس و بحث‌برانگیز استفاده می‌نماید.

دوم) گستره قوانین آزمایشی

در این بند، گستره قوانین آزمایشی با عنایت به ساختار فدرالی یا بسیط کشورها در دو قسمت ارائه شده است.

۱- محدوده اجرا در کشورهای فدرال

گستره اجرای قوانین آزمایشی در کشورهای فدرال^{۸۹} و بسیط متفاوت است. در کشورهای نوع اول قانون به دو صورت قابلیت اجرای آزمایشی دارد: یکی در سطح فدرال و دیگری در سطح ایالات یا استان‌ها. در صورت تصویب قوانین آزمایشی در سطح فدرال، تمامی ایالات یا استان‌ها موظف به اجرای آن هستند. اما این مهم تنها در مواردی رخ می‌دهد که موضوع، ملی یا از حساسیت زیادی برخوردار باشد. اما در صورت تصویب در هر ایالت یا استان، قوانین آزمایشی صرفاً در حوزه ایالت مربوطه اجرا می‌شود و مدت اجرای آزمایشی قانون نیز در هر ایالتی نسبت به دیگری متفاوت است.

۲- محدوده اجرا در کشورهای بسیط

در کشورهای بسیط، قانون آزمایشی در دو بعد قابلیت اجرا دارد: یکی در تمام کشور و دیگری در بخشی محدود. زمانی که قانون آزمایشی در مدت زمان محدود خود در کل کشور و نسبت به همگان لازم‌الاجرا می‌شود، بحث چندانی وجود ندارد. اما هنگامی که گستره اجرای قانون آزمایشی، تنها منطقه محدودی از کشور باشد، بحث عدم تبعیض مطرح می‌شود. اینکه برقراری قانونی به صورت موقت موجب تبعیض را فراهم می‌آورد و به اصل برابری شهروندان لطمه می‌زند^{۹۰}. اصلی بنیادین در حوزه حقوق بین‌الملل بشر که بر آن بسیار تأکید شده و غالباً در قوانین اساسی کشورها نیز به آن اشاره شده است و به نظر می‌رسد، تصویب قوانین آزمایشی بدین نحو با ایراد نهادهای ناظر بر قانون اساسی مواجه شود.

89. See For instance: Luzius Mader, "La Legislation Expérimentale en Suisse" in: *Évaluation Législative Et Lois Expérimentales*, (Séminaire en valais, crans sur - Siere, 7-9 Octobre 1992), Universitaires D'Aix - Marseille, 1993, pp. 221. 242.

90. Jacques Chevalier, *op. cit.*, pp. 125-126.

گفتار دوم: تصریح به ارزیابی

در کنار موقتی بودن، تصریح به ارزیابی قانون در طول اجرای آزمایشی، دیگر عنصر ممیزه قوانین آزمایشی از سایر قواعد لازم‌الاجری پارلمان است. امری که در تحلیل آن، ناچار از یادآوری مرحله بدیهی و مسلم مطالعه پیشاتقنینی هستیم.

بند اول) رویکرد متعارف قانون‌گذار: تحلیل و مطالعه پیش از تصویب قانون

الف) پژوهش پیشاتقنینی: اصل بدیهی قانون‌گذاری

قانون‌گذاری به عنوان یکی از کارویژه‌های اصلی پارلمان‌ها، امری پیچیده و چندوجهی است. فرآیندی عمیق و کثیرالابعاد که همواره «در میانه سیاست و حقوق»^{۹۱} قرار می‌گیرد و در این میان، هنر مقنن آن است که وجوه گوناگون قانون از مناظر جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصاد و فرهنگ را چنان به هم متصل نماید که قانون در مقام یک اثر ماندگار هنری جلوه کند.^{۹۲} چه اینکه قانون‌گذاری نه امری قابل کشف که ارادی و جعلی است.^{۹۳} نوعی آفرینش از سوی نهاد پارلمان که به زعم افلاطون «منشایی غیر از هنر ندارد»^{۹۴}. هنری مبتنی بر علم^{۹۵} که در صورت مطلوبیت و تداوم، تأثیر شگرفی در توفیق و پیروزی یک کشور دارد.^{۹۶} چرا که قوانین مطلوب با فراهم آوردن بستر مناسب در ابعاد مختلف، موجب اصلاح مناسبات ارکان مختلف جامعه شده و مآلاً کشور را به سمت توسعه پایدار سوق می‌دهند.

۹۱. نک: کارلو توری، «قانون‌گذاری: امری میان سیاست و حقوق»، ترجمه حسن وکیلان، مجله مجلس و پژوهش، سال چهاردهم، ش ۵۵، بهار ۱۳۸۶، صص ۲۷۴-۲۵۹.

۹۲. محمدعلی نوری، «قانون‌نگاری و قانون‌گذاری» در: جستارهای حقوقی، تهران، ققنوس، ۱۳۸۰، ص ۱۲.

۹۳. محسن قاسمی، «علم قانون‌گذاری در سایه حقوق اساسی»، مجله حقوق اساسی، سال دوم، ش ۳، زمستان ۱۳۸۳، ص ۱۵۶.

۹۴. افلاطون، قوانین، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران، بنگاه مطبوعاتی صفی‌علی‌شاه، چاپ اول، ۱۳۵۴، ص ۳۳۹.

۹۵. ژنی، حقوقدان فرانسوی به نقل از: ناصر کاتوزیان، «اهمیت ذاتی قانون و فنون قانون‌گذاری» در: گامی به سوی عدالت (مجموعه مقالات)، ج ۱، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸، ص ۱۷۵.

۹۶. برگرفته از: «قوانین امریکا خوب هستند و باید قسمتی از توفیق و پیروزی جمهوری دموکراتیک را در ایالات متحده، معلول قوانین دانست...» در: آلکسی دو توکویل، تحلیل دموکراسی در امریکا، ترجمه رحمت‌الله مقدم مرغه‌ای، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۳، ص ۴۲۷.

قانون‌گذاری، نظامی میان رشته‌ای و محل تلاقی استفاده نظام‌مند از یافته‌ها و معلومات دانش‌های گوناگون است^{۹۷}. علمی که مرغوبیت محصول نهایی آن با وصف جامعیت ارزیابی می‌شود. صفتی که قانون برای مصونیت از گزند تغییر و اصلاح مکرر، نیازمند آن بوده و البته به جهت بشری بودن، «نسبی و موقوف به زمان است»^{۹۸}. قانون در هر حال با گذشت زمان، نیازمند اصلاح و بازنگری است، اما هر چقدر قانون با مطالعه عمق و بالطبع جامعیت بیشتری تصویب شود؛ در گذر زمان دیرتر کهنه شده و اصلاح کمتری را می‌طلبد^{۹۹}. امری که به جهت عدم موضوعیت تخصص حقوقی نمایندگان قوه مقننه^{۱۰۰} از طریق مطالعات کارشناسی، مددجویی از متخصصان، مذاقه در قوانین سابق و مزایا و معایب آنها، توجه به مطالعات تطبیقی و اخذ نظر علمای حقوق تضمین می‌شود^{۱۰۱}. موضوعی که رعایت آن در گذشته، نتایج درخشانی دربر داشته است. چنان‌که قوانین دوازده‌گانه ژوستی نین که از قرن ۱۱ بر اروپا حاکم بوده و تا امروز، حقوق غربی راه آن را ادامه می‌دهد، نوشته شخص امپراطور نبوده^{۱۰۲} و محصولی از پژوهشگران روم باستان است که بالغ بر سه هزار کتاب را برای تدارک آن بررسی کرده‌اند^{۱۰۳}.

مطالعات و پژوهش همه‌جانبه پیش از وضع قانون در مقابل شتاب زدگی و تصویب قانون بدون احاطه و تسلط کافی، علی‌رغم طولانی‌تر کردن فرآیند تقنین در بدو امر، به جهت آنکه حجم کاری آینده پارلمان را در حوزه قانون‌گذاری کاهش می‌دهد، در مجموع موجب صرفه‌جویی در وقت و هزینه قانون‌گذار شده و پارلمان را در انجام بهتر و بیشتر دیگر وظیفه اصلی خود - نظارت - یاری می‌نماید. در مرحله پژوهش پیش از تقنین که گستره وسیعی از عوامل جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصادی و فرهنگی مؤثر در موضوع قانون را شامل است، مقنن از کلیه نخبگان، متخصصان و مخاطبان عام و خاص قانون

۹۷. محسن قاسمی، پیشین، ص ۱۶۶.

۹۸. صفر بیگزاده، شیوه‌نامه نگارش قانون، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ سوم،

۱۳۸۷، ص ۱۱۷.

۹۹. علی یزدان‌شناس، «روش قانون‌نویسی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه شیراز،

۱۳۸۵، ص ۲۲۸.

۱۰۰. محمد درویش‌زاده، «کاستی‌ها و بایستگی‌ها در سازماندهی روابط قانون با رویه قضائی» در: همایش

یکصدمین سال قانون‌گذاری، ص ۱۷۲.

۱۰۱. صفر بیگزاده، پیشین، ص ۱۱۶.

۱۰۲. علی آزمایش، پیشین، ص ۱۸۷.

۱۰۳. صفر بیگزاده، پیشین، ص ۱۱۴.

نظرجویی نموده و با جمع‌بندی و پالایش دیدگاه‌ها، قانونی را وضع می‌نماید که تا حد زیادی، مطلوب و مورد اتفاق مخاطبان باشد. امری که سبب می‌شود تا قانون نه به صورت اجباری و آمرانه که داوطلبانه و با رضایت خاطر بیشتری اجرا شود. فرآیندی که از آن به «مشورتی شدن حقوق» یاد می‌شود. نوعی حل اختلاف پیش از وقوع آن^{۱۰۴}. اینکه دیگر، قانون‌گذاری امری فردی یا در انحصار گروهی خاص نیست^{۱۰۵} و در تدارک آن باید از تمامی شهروندان و رسانه‌ها - به عنوان سخنگوی افکار عمومی - کمک گرفت.

ختم سخن اینکه مقنن برای ارائه قانونی مطلوب بیش از هر چیز نیازمند اطلاعات است. یافته‌هایی دقیق و صحیح که جز از طریق «قانون‌ازلی مشورت»^{۱۰۶} و استمداد از نهادها و اشخاص متخصص، افکار عمومی، پژوهش در خصوص سابقه امر، اثرات آن در گذشته و پیش‌بینی اثرات مطلوب مورد انتظار در آینده، حاصل نمی‌شود.

ب) راهکارهای مطالعات پیشاتقنینی

در بند قبل مسجّل شد که تقنین، کاری گروهی است و قانون‌گذار پیش از تصویب نهایی قانون، نیازمند مطالعه و آگاهی از نظر متخصصان و شهروندان در موضوع می‌باشد. حال در این قسمت گزینه‌های پیش روی پارلمان در انجام این مهم را بررسی می‌نماییم.

اول) تأثیر ساختار پارلمان در تقنینی معقول‌تر

مهم‌ترین عامل در مطالعه و تأمل نمایندگان در امر قانون‌گذاری، ساختار پارلمان در هر نظام حقوقی است. عاملی که بستر مناسب را برای سایر راهکارها فراهم می‌آورد و تأثیر آن بر پژوهش پیش از تقنین در دو عنوان قابل طرح است:

۱- تک مجلسی یا دو مجلسی بودن پارلمان

با وجود آنکه از ابتدا فلسفه دو مجلسی بودن پارلمان‌ها در کشورهای بسیط و فدرال متفاوت بوده است، اما امروزه، دو مجلسی بودن پارلمان به عنوان استاندارد قوه مقننه با

۱۰۴. رؤیا معتمدنژاد، جزوه درس تحولات حقوق عمومی، دوره کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷، ص ۴۷.

۱۰۵. ارسلان خلعت‌بری، «تهیه قوانین»، مجله حقوق مردم، سال دوم، ش ۵، پائیز ۱۳۴۵، ص ۵.

۱۰۶. «به حکم یک قانون ازلی، عدالت، امنیت، ترقی، آبادی و جمیع نعمات زندگی بر هیچ نقطه‌ی روی زمین ظاهر نشده مگر به یمن آئین مشورت»: میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله به نقل از: فریدون آدمیت، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران، سخن، ۱۳۴۰، ص ۱۲۱.

هدف اصلی و مشترک «افزایش مطالعات کارشناسی در موضوعات و مآلاً کیفیت قوانین» مطرح است. ساختاری که با طولانی‌تر کردن فرآیند قانون‌گذاری، امکان تأمل و تدقیق بیشتر را فراهم آورده و با استفاده افزون‌تر از نظریات اهل فن، به پخته‌تر شدن قوانین مساعدت می‌نماید.

۲- ساختار درونی پارلمان

فارغ از یک یا دو مجلسی بودن، امروزه کلیه پارلمان‌ها^{۱۰۷} به گروه‌های کوچک‌تری تقسیم می‌شوند که از آنها به «کمیسیون»^{۱۰۸} یا «کمیته»^{۱۰۹} یاد می‌شود. نهادی که نتیجه تقسیم کار در داخل پارلمان^{۱۱۰} و توزیع نمایندگان بر اساس دانش و تجربه در موضوعات تخصصی است^{۱۱۱}. هم‌اکنون بر خلاف گذشته که بیشتر کمیسیون‌ها موقتی بودند، سیاست پارلمان در غالب کشورها به جهت افزایش کارایی و نظارتی مستمر به سمت افزایش کمیسیون‌های دائمی پیش رفته^{۱۱۲} تا جایی که به تعداد وزارتخانه‌ها، کمیسیون وجود دارد^{۱۱۳} و حتی با ریزتر شدن بررسی‌ها، در خود کمیسیون‌ها نیز کمیته‌های فرعی بسیاری تشکیل شده

۱۰۷. به عنوان مثال در خصوص کمیسیون‌های مجالس قانون‌گذاری، نک: ۱- یونان: عالییه ارفعی، «پارلمان یونان؛ بنیان‌ها، سازوکارها»، مجله مجلس و پژوهش، سال سوم، ش ۱۷، مهر و آبان ۱۳۷۴، صص ۳۱۱-۳۱۲؛ ۲- تاجیکستان: دفتر سیاست خارجی و امنیت ملی، «فرآیند قانون‌گذاری در جمهوری تاجیکستان»، مجله مجلس و پژوهش، سال ششم، ش ۲۸، مهر و آبان ۱۳۷۸، صص ۳۶۰؛ ۳- امریکا: الف - عالییه ارفعی، «آشنایی با فرآیند قانون‌گذاری در ایالات متحده امریکا»، مجلس و پژوهش، سال پنجم، ش ۲۴، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۷، صص ۳۲۶-۳۲۴. ب - سیدمحسن شیخ‌الاسلامی، حقوق اساسی تطبیقی، شیراز، کوشا مهر، چاپ اول، ۱۳۸۰، صص ۴۳-۴۶؛ ۴- ژاپن: عالییه ارفعی، «پارلمان ژاپن؛ نگاهی به چهره و ساختار»، مجلس و پژوهش، سال اول، ش ۴، مهر و آبان ۷۲، صص ۳۱۷؛ ۵- استرالیا: عالییه ارفعی، «مجالس اعلی و سفلی در استرالیا»، مجلس و پژوهش، سال دوم، ش ۷، فروردین ۱۳۷۳، صص ۲۳۷-۲۳۲. ۶- آلمان: عالییه ارفعی، «نظام قانون‌گذاری در جمهوری آلمان»، مجلس و پژوهش، سال دوم، ش ۱۳، دی و بهمن ۱۳۷۳، صص ۲۲۱-۲۲۰.

108. Commission

109. Committee

۱۱۰. رضا جلالی، راهنمای تحلیل نیاز قانون‌گذاری، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ

اول، ۱۳۸۷، صص ۱۳۳.

۱۱۱. سیدمحمدهاشمی، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، ج ۱، تهران، میزان، چاپ پنجم، ۱۳۸۲، صص

۱۰۸.

۱۱۲. نک: دیوید ام اولسون، نهادهای مردم سالار قانون‌گذاری (دیدگاهی مقایسه‌ای)، ترجمه علیرضا طیب،

تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۲، صص ۹۷-۹۶.

۱۱۳. نک: ۱- جعفر بوشهری، حقوق اساسی، ج ۱، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴، صص

۱۳۶-۱۳۷.

است^{۱۱۴}. محافظی برای بحث و تبادل نظر^{۱۱۵} که شالوده و بنیان امر قانون‌گذاری در آنها صورت می‌گیرد. نهادهایی در بطن قوه مقننه که با انجام کارشناسی و استفاده از مشاوران مختلف، نقشی مؤثر در «تسهیل قانون‌گذاری و جلوگیری از اتلاف وقت پارلمان»^{۱۱۶} دارند. تعدادی پارلمان کوچک که اولاً - در مقایسه با صحن علنی، نسبت به موضوعات، رویکردی علمی‌تر و تخصصی‌تر دارند^{۱۱۷}. ثانیاً - می‌توانند با برگزاری جلسات باز از نظریات متخصصان - که نماینده مجلس نیستند ولی در جلسات کمیسیون‌ها شرکت می‌کنند - استفاده نمایند.^{۱۱۸}

دوم) برخورداری پارلمان‌ها از کتابخانه‌ها یا مراکز پژوهشی

قوه مقننه در چارت تشکیلاتی خود نیازمند بازویی پژوهشی و علمی است. نهادی که در کوتاه‌ترین زمان و به تناسب موضوعات مورد نظر نمایندگان، صحیح‌ترین اطلاعات و گزارش‌ها را در اختیار آنها قرار دهد. سازمانی برای هدایت قانون‌گذاری به سمت علمی و تخصصی شدن که در قالب کتابخانه‌ها یا مراکز تحقیقاتی وابسته به پارلمان یا خارج از آن، ایجاد شده^{۱۱۹} و با برخورداری از پیشرفته‌ترین تجهیزات ارتباطی و گسترده‌ترین بانک‌های اطلاعاتی^{۱۲۰} به سادگی و سرعت نیازهای پژوهشی پارلمان را مرتفع سازد^{۱۲۱}.

۱۱۴. کاره استروم، «کمیسیون‌های پارلمانی در دموکراسی‌های اروپایی»، ترجمه حسن و کیلیان، مجلس و پژوهش، سال سیزدهم، ش ۵۱، بهار ۱۳۸۵، صص ۱۷۰-۱۶۶.

۱۱۵. همان، ص ۱۴۱.

۱۱۶. نک: سید ابوالفضل قاضی، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، میزان، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳، صص ۴۲۳ و ۴۲۱.

۱۱۷. به همین دلیل، مؤلف اولین کتاب حقوق اساسی ایران، کمیسیون را به «انجمن تحقیق» ترجمه نموده است. نک: محمدعلی فروغی (ذکاءالملک)، حقوق اساسی یعنی آداب مشروطیت دول، به کوشش علی‌اصغر حقدار، تهران، کویر، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص ۶۷.

۱۱۸. نک: کاره استروم، پیشین، صص ۱۷۹-۱۷۴.

۱۱۹. نک: محمد راسخ، «مطالعه تطبیقی مراکز پژوهشی پارلمان در سطح جهان»، مجلس و پژوهش، سال دهم، ش ۴۰، فوق‌العاده پائیز ۱۳۸۲، صص ۹۶-۳۳.

۱۲۰. نک: زهرا جعفری، «پیشرفت‌های جدید در فناوری و خدمات پژوهشی پارلمانی»، مجلس و پژوهش، سال دهم، ش ۴۰، فوق‌العاده پائیز ۱۳۸۲، صص ۲۱۵-۱۹۵.

۱۲۱. به عنوان مثال برای آشنایی با نهاد پژوهشی پارلمان انگلستان، امریکا و کانادا، نک: ۱- گروه مطالعات پارلمانی، «مرکز تحقیقات و قانون‌گذاری در انگلستان»، مجلس و پژوهش، سال دهم، ش ۴۰، فوق‌العاده پائیز ۱۳۸۲، صص ۱۷۹-۱۳۱؛ ۲- عالیه ارفعی، «قانون‌گذاری و پیش‌نیازهای تحقیقاتی کنگره امریکا»، مجلس و

سوم) استفاده از نهادهای تخصصی حقوقی

۱- قوه قضائیه

قوه قضائیه به جهت جایگاه رفیع خود در اجرای عدالت و ارتباط مستقیم با اربزار قانون، یکی از بهترین مشاوران پارلمانی در تصویب قوانین است. نظرخواهی از قضات، مقنن را از عادلانه بودن قوانین، آنهم از جانب متولیان اصلی دادرزی، آگاه می‌نماید.

۲- کانون‌های وکلا

کانون‌های وکلا از نهادهایی هستند که می‌توانند به طور تخصصی در خصوص لوایح و طرح‌ها، مشاوران خوبی برای پارلمان باشند. وکلا به سبب جایگاه شغلی خود و ارتباط مستمر و مستقیم با شهروندان و دستگاه قضائی به خوبی با خلأها و کاستی‌های قانونی آشنا هستند و از این رو مشاورت نظام‌مند با آنها از طریق نهاد متولی یعنی کانون‌های وکلا، قوه مقننه را در تقنین تخصصی‌تر یاری می‌نماید.^{۱۲۲}

۳- شورای دولتی

در بسیاری از کشورها به دلیل استقرار نظام دوگانه دادرسی اداری و قضائی، مرجع رسیدگی به دعاوی علیه دولت از سایر دعاوی جدا بوده و در صلاحیت نهادی به نام «شورای دولتی»^{۱۲۳} است.^{۱۲۴} مرجعی که ضمن صلاحیت قضائی در رسیدگی به دعاوی علیه دولت، با داشتن صلاحیت مشورتی، مشاور قوای مقننه و مجریه در وضع قوانین و مقررات است.^{۱۲۵} از این رو، در صورت برقراری نظام فرانسوی در نظام قضائی کشور، نظرخواهی

پژوهش، سال اول، ش ۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۲، صص ۲۱۸-۲۱۲؛ ۳- زهرا جعفری، «مرکز تحقیقات کنگره امریکا»، مجلس و پژوهش، سال دهم، ش ۴۰، فوق‌العاده پائیز ۱۳۸۲، صص ۹۷-۱۱۲-۴- هیوفینستن، «ضرورت کار در کمیسیون‌های پارلمانی و چگونگی آغاز آن»، ترجمه مهناز ملکی معیری، مجلس و پژوهش، سال سیزدهم، ش ۵۱، بهار ۱۳۸۵، صص ۲۱۰-۱۹۷.

۱۲۲. نک: حسینقلی کاتبی، «نقش وکیل در امر قانون‌گذاری»، حقوق مردم، سال دوم، ش ۶، زمستان ۱۳۴۵، صص ۲۳، ۳۴، ۳۶ و ۳۷.

123. Conseil D'Etat

۱۲۴. به عنوان مثال کشورهای هلند، بلژیک، ایتالیا، سوئیس و آلمان دارای چنین نظامی هستند. نک: مسعود حیدری، شورای دولتی (مطالعه تطبیقی در دادرسی اداری)، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۷، صص ۲۵۵-۲۳۶.

۱۲۵. به عنوان مثال در خصوص صلاحیت مشورتی شورای دولتی هلند و لبنان، نک: ۱- راضیه نوروزی، «حیطه صلاحیت دیوان عدالت اداری ایران در مقایسه با شورای دولتی هلند (مطالعه تطبیقی)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷، صص ۱۵۹-

از شورای دولتی در خصوص پیش‌نویس قوانین، گامی دیگر در جهت جامعیت قانون و هماهنگی با نظام حقوقی است.

چهارم) نظرخواهی از نخبگان و شهروندان

منظور از نخبگان، اساتید دانشگاه، دانشجویان و پژوهشگران خصوصاً در رشته‌های حقوق، جامعه‌شناسی و اقتصاد است. یکی دیگر از گروه‌های مرجع که قانون‌گذار باید از نظر آنها آگاه باشد^{۱۲۶}. در کنار استفاده از دیدگاه‌های نخبگان، اطلاع از نظرات شهروندان از طریق برگزاری نشست‌ها و گردهمایی‌های عمومی با تبلیغات مناسب، رسانه‌های مکتوب و سایت‌های اینترنتی، یکی دیگر از شیوه‌های مواجهه پارلمان با برداشت افکار عمومی از طرح مورد نظر است. فرآیندی که طی آن شهروندان با مطالعه «گزارش توجیهی پارلمان»^{۱۲۷} و آگاهی از هزینه - فایده‌های طرح، آزادانه نظر خود را ابراز می‌نمایند^{۱۲۸}.

پنجم) کدیفیکاسیون^{۱۲۹}

یکی از راه‌های هدایت قوه مقننه به تقنینی مطلوب‌تر، «ساماندهی قوانین در قالب کدها یعنی مجموعه‌های بزرگ قوانین»^{۱۳۰} است. مجموعه‌هایی که با گردآوری تمام قوانین و مقررات مربوط به یک موضوع^{۱۳۱}، با ایجاد شفافیت و سهولت دسترسی به قوانین موجود

۱۵۵. ۲- خیرالله پروین، «شورای دولتی لبنان با تطبیقی بر دیوان عدالت اداری ایران» در: محمدجواد شریعت باقری، دیوان عدالت اداری: صلاحیت قضائی و دادرسی اداری (مجموعه مقالات)، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکزی، چاپ اول، ۱۳۸۸، صص ۱۵۰-۱۴۶.

۱۲۶. نک: رحمت‌الله قلی‌پور، «جایگاه نخبگان علمی در سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری» در: همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری، صص ۲۴۵-۲۲۵.

۱۲۷. نک: مرتضی نصیری، «ملاحظات در باب قانون‌گذاری»، مجله مجلس و پژوهش، سال دهم، ش ۳۸، تابستان ۱۳۸۲، صص ۷۹-۷۶.

۱۲۸. مرکز اقتصاد بخش خصوصی، «حکمرانی مردم‌سالار: عنصر اصلی اصلاحات سیاسی و اقتصادی»، ترجمه بهروز تصدیقی در: احمد میدری و جعفر خیرخواهان، حکمرانی خوب، بنیان توسعه، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۳، صص ۳۶۶-۳۶۵.

129. Codification

۱۳۰. گلی بریان، «تدوین و تنقیح قوانین: فواید و دشواری‌ها»، ترجمه علی‌اکبر گرجی، مجله مجلس و پژوهش، سال چهاردهم، ش ۵۶، تابستان ۱۳۸۶، ص ۲۰۳.

۱۳۱. نک: ۱- صفر بیگزاده، «تدوین و گردآوری علمی قوانین»، مجله مجلس و پژوهش، سال دهم، ش ۳۸، تابستان ۱۳۸۲، صص ۱۱۲-۸۵؛ ۲- سید حسین صفائی، متن سخنرانی با عنوان «مبانی نظری، ضرورت و اهداف تدوین و تنقیح قوانین و مقررات»، گواه، ش ۱۰، پائیز ۱۳۸۶، صص ۷۶-۷۴؛ ۳- عباس کریمی، «۵۰ سال فرصت

در هر حوزه، فرصت کشف سریع قوانین متضاد را فراهم آورده^{۱۳۲} و با آشکار ساختن تضادها و ناهم‌آهنگی‌ها، حرکت قانون‌گذار را در شناسایی نقاط نیازمند اصلاح، تسهیل و تسریع می‌نماید^{۱۳۳}. نوعی «شناسنامه‌دار کردن قوانین»^{۱۳۴} که باید از طریق نهادی وابسته یا تحت نظارت به پارلمان صورت بگیرد.

بند دوم) رویکرد تقنین آزمایشی: ارزیابی پس از تصویب قانون

الف) اندیشه ارزیابی در گذشته و حال

در این بند، پیش از تحلیل مفهوم ارزیابی در قوانین آزمایشی، سابقه این ایده در حقوق عمومی مطالعه می‌شود.

اول) سابقه ارزیابی در قانون‌گذاری، پیش از ظهور قوانین آزمایشی

ارزیابی مفهوم جدیدی در قانون‌گذاری نیست. چنان‌که افلاطون، سده‌ها سال پیش از این در کتاب قوانین اظهار می‌دارد: «بدیهی است کسی که نخستین بار قانون وضع می‌کند از بسی جزئیات غافل می‌ماند، در حالی که جانشینان او هر سال در ضمن تجربه عملی به آن نکات توجه می‌نمایند. بدین جهت لازم است جانشینان هر سال تغییراتی را که ضروری می‌دانند، اعمال نمایند تا قانون از هر جهت رسا و کامل شود. زمان لازم برای این تجربه و آزمایش ده سال است... پس از گذشتن ده سال هیچ تغییر دیگری در قوانین داده نخواهد شد»^{۱۳۵}. مضاف بر دیرینگی ارزیابی قوانین، حتی می‌توان ادعا کرد این مهم جزئی از ذات حقوق به شمار می‌رود. چه اینکه هرگونه اصلاح و تغییر در نظام حقوقی کشور مبین نوعی ارزیابی است. به این معنا که ایراداتی بر قانون قبلی وارد بوده که در گذر زمان مشخص شده و قانون‌گذار با ارزیابی در طول اجرا به این نتیجه رسیده که با انجام تغییراتی در آن، نظم مطلوب‌تری را بر مناسبات حقوقی حاکم گرداند^{۱۳۶}. بر این مبنا، کار ویژه ارزیابی قوانین،

برای تنقیح قوانین»، گواه، ش ۱۰، پائیز ۱۳۸۶، صص ۷۳-۷۱.

۱۳۲. گی بران، پیشین، صص ۲۰۹-۲۰۷.

۱۳۳. شمس‌الدین عالمی، «گردآوری علمی قوانین (کدیفیکاسیون)»: در: شمس‌الدین عالمی، ضمیمه کتاب

حقوق اساسی، تهران، مشکوه، چاپ دوم، ۱۳۷۸، ص ۲۱۸.

۱۳۴. نک: عباسعلی عمید زنجانی، متن سخنرانی با عنوان «تدوین شناسنامه قوانین به‌منظور رشد کیفی

قانون‌گذاری»، گواه، ش ۱۰، پائیز ۱۳۸۶، صص ۸۰-۷۷.

۱۳۵. افلاطون، قوانین، ص ۱۹۴.

۱۳۶. در خصوص ارزیابی قوانین و تأثیرات آن در قانون‌گذاری، نک: ۱- پدرام سعید، «راهنمای سیاست‌گذاری

قبل و بعد از ظهور قوانین آزمایشی، صرفاً جلوه‌های متفاوتی داشته است. به همین جهت این مهم در دو مبحث پیشینه مستتر و صریح ارائه می‌گردد.

۱- پیشینه مستتر (پنهان)

به نظر می‌رسد هرگونه حیات و مامت در نظام حقوقی کشور در قالب تصویب یا تغییر قوانین موضوعه، نوعی ارزیابی باشد. یعنی قانون‌گذار با ارزیابی شرایط جامعه، مناسبات حاکم بر آن و با توجه به نیازی که احساس کرده با اعمال اصلاحاتی در قانون حاکم، ارزیابی خود از قانون موجود را عینیت می‌بخشد. پس در دل هر بازبینی مقنن، عنصر ارزیابی مستتر است و بر این اساس می‌توان اظهار داشت که از ابتدای کار پارلمان در هر کشور، عنصر ارزیابی همراه همیشگی این نهاد بوده است. اما قسمی از ارزیابی که به صورت غیرمستقیم و ضمنی، نه در الفاظ متن قانون که در عمل مقنن در پوشش اصلاح قوانین انجام می‌شده است. با این تفسیر، ارزیابی در امر قانون‌گذاری، سابقه‌ای به درازی عمر قوه مقننه در هر کشور دارد و این عام‌ترین معنایی است که می‌توان از ارزیابی در این حوزه برداشت نمود.

۲- پیشینه صریح (پیدا)

سابقه ارزیابی قانون‌گذاری به صورت آشکارا در دو حوزه قابل ارائه می‌باشد.

یک) ارزیابی قوانین گذشته: بخشی از فرآیند تقنین

آنچنان که پیشتر نیز گفته شد، مواجهه علمی، منطقی و به دور از شتاب قانون‌گذار نیازمند بررسی قوانین و مقررات پیشین حول موضوعی است که در قانون جدید مورد نظر مقنن قرار گرفته است^{۱۳۷} و این یعنی تجزیه و تحلیل نظام حقوقی گذشته به عنوان بخشی از مطالعات پیش از تقنین. بنابراین پیش از ایده سنجش قوانین در طول اجرای آزمایشی، این مهم از سوی پارلمان‌ها انجام می‌شده است. با این تفاوت که در گذشته بعد از ارزیابی قوانین منسوخ و حاکم، قانون جدید تصویب می‌شد ولی در قوانین آزمایشی، علاوه بر حفظ مرحله مطالعه پیشاتقنینی، قانون جدید نیز مشخصاً و به صورت نظام‌مند در معرض

در قانون‌گذاری: بررسی الگوی ارزیابی تأثیرات قانون (RIA)، مجلس و پژوهش، سال دهم، ش ۴۰، فوق‌العاده پائیز ۱۳۸۲، صص ۲۴۰-۲۱۷؛ ۲- لایلا زرشکن عابد، ارزیابی تأثیرات قانون (ابزاری برای قانون‌گذاری بهتر)، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷.

۱۳۷. محسن قاسمی، پیشین، ص ۱۶۴.

امتحان و ارزیابی قرار می‌گیرد تا با روشن شدن نقاط ضعف آن، در موعد مقرر اصلاح شود.

دو) تجلی آزمون و ارزیابی در دوره خدمت آزمایشی

ارزیابی پیش از استفاده آشکار در قوانین آزمایشی در حقوق اداری - شاخه‌ای از حقوق عمومی - کاربردی طولانی داشته است. ازدیرباز در مبحث استخدام بخش‌های دولتی و عمومی، دوره‌ای با عنوان «خدمت آزمایشی» مطرح بوده که تاکنون نیز ادامه داشته^{۱۳۸} و طبق آن، دولت در مقام کارفرما، از همان ابتدا فرد را به صورت قطعی و نهایی استخدام نکرده و صرفاً پس از طی مدت زمانی مشخص و انجام ارزیابی، او را به صورت رسمی در عداد نیروهای خود قرار می‌دهد و طبیعتاً کسانی که در پایان دوره آزمایشی، برای ابقا در خدمت مربوطه، صالح شناخته نشوند، بدون هیچ‌گونه تعهدی از طرف ارگان استخدام کننده، از خدمت برکنار می‌شوند^{۱۳۹}.

در حقیقت همان‌طور که از طریق تحلیل و محاسبه عوامل مصرح در قانون^{۱۴۰}، اگر عملکرد کارمند در طول دوران خدمت آزمایشی «رضایت بخش نباشد»^{۱۴۱}، سازمان دولتی به همکاری خود با فرد خاتمه می‌دهد، در قوانین آزمایشی نیز، قانون در طول اجرا با شاخص‌هایی، رصد شده و تنها در صورت مطلوبیت، قطعی می‌شود. در نهایت به نظر می‌رسد اندیشه خدمت آزمایشی با تغییراتی اندک در خصوص قوانین آزمایشی به کار گرفته شده و این یعنی فرآیند «آزمایش، ارزیابی، رسیدگی و سپس اتخاذ تصمیم نهایی» در شاخه حقوق اداری از سابقه‌ای طولانی برخوردار است.

دوم) مفهوم ارزیابی

ارزیابی یعنی سنجش و نقد. یعنی قانون‌گذار از نخستین روز اجرای آزمایش و طی مقاطعی کوتاه مدت و منظم، اجرای قانون را در بوته نقد قرار دهد و تمامی زوایای آن را از نو

۱۳۸. به عنوان مثال برای آشنایی با این مهم در حقوق استخدامی ایران، نک: ۱- مواد ۱۷ تا ۲۲ قانون استخدام کشوری مصوب ۱۳۴۵/۳/۳۱؛ ۲- ماده ۴۶ قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶/۷/۸؛ ۳- محمد امامی و کورش استوارسنگری، حقوق اداری، ج ۱، تهران، میزان، چاپ دوم، ۱۳۸۷، صص ۲۲۸-۲۲۶.

۱۳۹. ماده ۲ قانون استخدام کشوری

۱۴۰. به عنوان مثال در ایران شرایطی همچون لیاقت، کاردانی، علاقه به کار، اخلاقیت، نوآوری، روحیه خدمت به مردم، رعایت نظم و انضباط اداری و ... مطرح شده است. نک: ماده ۱۹ قانون استخدام کشوری و ماده ۴۶ قانون مدیریت خدمات کشوری.

۱۴۱. عبدالحمید ابوالحمد، حقوق اداری ایران، تهران، توس، چاپ هفتم، ۱۳۸۳، ص ۵۵.

بررسی و تحلیل نماید. از مناظر گوناگون، پیامدهای قانونی را که موقتاً وضع کرده بسنجد. پیامدهای اقتصادی را مطالعه نموده و بررسی کند که آیا هزینه اجرای قانون همانقدر بوده که در مطالعات پیش از تقنین پیش‌بینی کرده؟ و در صورت تفاوت، آیا این مقدار قابل اغماض هست یا خیر. بازخوردهای اجتماعی و سیاسی را رصد کرده و بررسی نماید که آیا قانون مربوطه، ارزش هزینه‌های اجتماعی و سیاسی را که دولت در این مدت پرداخته، داشته یا خیر. آیا مخالفت‌ها، واکنش‌ها و مقاومت‌های اجتماعی مطلوب است یا جامعه، قانون را پس زده و آن را اجرا نمی‌نماید؟ در متن قانون از دید حقوقی محاجه نماید که آیا الفاظ و مفاهیمی را که به دقت در مرحله انشای قانون به کار برده، گویای منظور است یا دادرسان، در دادگاه‌های قضائی و اداری، مخالف مقصود مقنن را تفسیر و اعمال می‌کنند؟ آیا مقنن توانسته راه‌های دور زدن و فرار از قانون را مسدود نماید یا وکلا و دیگر شهروندان در مدت اجرای آزمایشی، منافذی را در دژ قانون یافته‌اند؟ اینکه اساساً شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور پذیرای قانون جدید هست یا خیر؟ اینکه اساتید دانشگاه و پژوهشگران در آثار انتقادی خود به چه وجوهی از قانون ایراد کرده‌اند و آیا این موارد را قانون‌گذار می‌دانسته و تعمدی در کار بوده یا از نظر او مغفول مانده؟ و دهها سؤال دیگر که پارلمان باید پاسخ آن را در حیطه ارزیابی قانون در طول اجرای آزمایشی دریابد.

بنابراین قانون‌گذار طی دوره آزمایشی در نوعی سکوت یا انفعال پویا به تقدم حصول خود می‌نشیند و عکس‌العمل‌ها و واکنش‌ها را نظاره می‌نماید. رویکردی که حاکی از تغییر نگاه قانون‌گذار است. چرا که در ساحت تقنین آزمایشی، تصویب قانون، دیگر آخرین مرحله فرآیند قانون‌گذاری نبوده و حتی آغاز کار است. در این برداشت قوه مقننه باید حتی بیشتر از زمان وضع به بازتاب‌های تولید خود توجه کند تا بتواند در پایان موعد مقرر با رفع نواقص و کاستی‌ها، قانونی را عرضه نماید که به مراتب از سایر قوانین عادی، مطلوبیت، کارآمدی و احترام بیشتری داشته باشد. چه اینکه قانون در مدتی مناسب به قدر کافی به چالش کشیده شده و پس از اصلاح کمبودها به عنوان اثری نسبتاً جامع و کم نقص عرضه شده و قرار است دست کم تا مدتی نسبتاً طولانی پایا بماند.

اما صرف تصریح متن قانون به ارزیابی آن در طول اجرای آزمایشی کافی نیست و ارزیابی باید دارای شرایطی باشد که قانون را در نیل به مقصود یاری نماید. شرایطی الزامی که موضوع مبحث بعد قرار گرفته است.

ب) الزامات ارزیابی

در مبحث ارزیابی، سه نکته محور سنجش قوانین آزمایشی است که موضع پارلمان در

مورد آنها باید کاملاً مشخص و شفاف باشد. اول - نهاد ارزیابی کننده. دوم - شیوه ارزیابی و ارائه نتایج آن. سوم - الزام پارلمان به تصمیم‌گیری در انتهای موعد مقرر در قانون. نکاتی کلیدی که تحت عنوان الزامات ارزیابی در دو قسمت شرایط و نتایج ارزیابی بررسی می‌شود.

اول) شرایط ارزیابی

نهادها و اشخاص ارزیابی کننده و شیوه ارزیابی مواردی هستند که باید مشخصاً در ارزیابی قانون مورد توجه قانون‌گذار قرار گیرند.

۱- نهادها و اشخاص ارزیابی کننده

مراجع ارزیابی قانون آزمایشی را می‌توان در دو گروه نهادهای خاص و عام طبقه‌بندی نمود.

یک) نهادها و اشخاص عام ارزیابی کننده

کلیه نهادها و افرادی که در مبحث مطالعات پیشاتقنینی از آنها به عنوان مراجع مورد مشاوره مقنن نام بردیم، در زمره ارزیابان عام قوانین قرار می‌گیرند و در واقع همان کارگروهی و خردجمعی در هنگام وضع قانون، پس از آن نیز تداوم می‌یابد. براین مبنا، هر یک از دادرسان قوه قضائیه، وکلا، اساتید دانشگاه و پژوهشگران و بخش‌های مرتبط با قانون در قوه مجریه^{۱۴۲}، به جهت ارتباط تنگاتنگ خود با قانون آزمایشی در تئوری و عمل، فهم و برداشت شخصی خود را از قانون - که لزوماً فهم و مقصود مقنن نیست - ابراز و اعمال می‌نمایند. افراد و نهادهایی که از این جهت، عام لقب گرفته‌اند که به رغم عدم الزام یا تعهد نسبت به ارائه گزارش اجرا یا ارزیابی قانون به علت ارتباط شغلی خود با انتقاد از قانون مورد نظر، عملاً آن را ارزیابی می‌نمایند. ضمن آنکه می‌توان آشکارا و در قالب نظرخواهی و مشاوره همان‌طور که قبل از وضع قانون، از نظریات این نهادها استفاده شد، در دوران اجرای آزمایشی و پس از آن نیز، این مهم را تداوم بخشید و ارتباط مقنن با مشاورانش را حفظ نمود تا بتوان با احاطه و اشرافی مطلوب، تردیدها را کنار گذاشت و تصمیم نهایی را در قالب قانونی قطعی اتخاذ نمود.

۱۴۲. نک: علیرضا رخشنده‌رو، «چگونگی ارزیابی آثار اجرائی قوانین و به کارگیری سیستم بازخورد» در:

همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری، صص ۱۵۱-۱۴۳.

دو) نهاد خاص ارزیابی کننده

سازمان خاص ارزیابی کننده از این جهت حائز اهمیت است که اولاً - مسؤولیت مستقیم ارزیابی متوجه آن بوده و در صورت سستی یا ضعف در اجرای وظیفه باید در مقابل پارلمان پاسخگو باشد. ثانیاً - به جهت هزینه‌بر بودن ارزیابی، بودجه تعیین شده در اختیار این نهاد قرار می‌گیرد که در ساحت حقوق بودجه و نظارت بر آن نیز باید پاسخگو باشد.

سازمان خاص سنجش قانون آزمایشی از سه وضعیت خارج نیست: نخست اینکه نهادی تحت نظارت یا وابسته به پارلمان - غالباً همان مراکز پژوهشی و تحقیقاتی پیش گفته - ارزیابی قانون را برعهده گرفته و موظف باشد در فواصل مشخص، تحلیلی از کیفیت اجرا و بازتاب آن در میان شهروندان و نحوه رویارویی جامعه حقوقی اعم از قضات، وکلا و... و در کل افکار عمومی با قانون را به پارلمان عرضه دارد. دوم اینکه ارزیابی به مجری قانون سپرده شده و از وزیر یا مسؤول وزارتخانه یا سازمان مربوطه خواسته شود تا در قالب گزارش عملکرد و ارزیابی، مقنن را از وضعیت قانون آگاه سازد و سوم آمیزه‌ای از هر دو شیوه یاد شده که به نظر می‌رسد منطقی‌تر بوده و قادر است تا پارلمان را به نحو شایسته‌ای از نتیجه کار خود مطلع سازد.

۲- شیوه ارزیابی

شیوه ارزیابی به تناسب ماهیت قانون آزمایشی متفاوت است. اینکه قانون در کدام حوزه از حقوق همچون مالیاتی، اداری، مدنی یا... باشد مؤثر در انتخاب طریقه ارزیابی است. اما باید در نظر داشت که در کنار شیوه ارزیابی خاص هر حوزه حقوقی، تحلیل آماری و ارائه نتایج ارزیابی در قالب عدد و رقم و نمودار، ضروری می‌باشد. براین اساس مناسب‌تر است که ارزیابی شامل هر دو بعد تحلیل آماری و مفهومی باشد. همچنین شاخص‌های ارزیابی نیز باید معین شده باشند که فی‌المثل چه ابعاد یا جوهی از قانون مورد آزمایش باید مورد نظر قرار گیرد. شاخص‌هایی که اصولاً مبین آمال و اهداف پارلمان از وضع قانون و از موارد اصلی تردید در قانون‌گذاری آزمایشی هستند. در این حیطه به جهت ارتباط شیوه ارزیابی با علم آمار، استفاده از متخصصان این فن راهگشاست.

دوم) نتایج ارزیابی

با اتمام دوره اجرای آزمایشی و ارزیابی، پارلمان ملزم است تا در خصوص سرنوشت قانون تصمیم‌گیری نماید. اظهار نظر پارلمان با جمع‌بندی کلیه مسائل مطروحه و نقطه نظرات ارائه شده، خصوصاً گزارش نهاد خاص ارزیابی کننده صورت می‌گیرد. گزارشی که باید اولاً -

یافته‌های علمی مدت ارزیابی را به صورت طبقه‌بندی شده و به زبانی ساده و قابل فهم ارائه دهد که نمایندگان پارلمان - که غالباً متخصص نیستند - به سادگی از میزان موفقیت یا ناکامی قانون مطلع شده و بتوانند داده‌های عرضه شده را به نحوی مطلوب در قالب اصلاح یا تغییر قانون آزمایشی به کار گیرند تا قانون نهایی، فاقد نواقص قانون آزمایشی باشد. ثانیاً - در موعدهی مشخص که دست کم سه ماه پیش از پایان اجرای آزمایشی است، به صورت علنی در پارلمان قرائت شود تا مقنن با فراغ بال و به دور از شتاب و هیاهو، فرصت کافی برای اعلام نظر نهایی خود داشته باشد. قوه مقننه در اتخاذ تصمیم نهایی خود از میان سه گزینه تصویب، توقف و تمدید قانون آزمایشی، حق انتخاب دارد.

۱- تصویب قطعی قانون آزمایشی

انتخاب این گزینه نشانگر آن است که قانون‌گذار کاملاً یا با درصد قابل ملاحظه‌ای به اهداف خود از وضع قانون رسیده و مایل است تا با قطعی کردن قانون آزمایشی، آن را به نحو شایسته‌ای در نظام حقوقی مستقر سازد. انتخابی که برای پارلمان خوشایند بوده و حکایت از صحت محاسبات و مطالعات پیش از تقنین دارد.

تصویب قانون آزمایشی به دو صورت انجام می‌پذیرد: یکی اینکه قانون عیناً تصویب شود. حالتی که با توجه به فلسفه تقنین آزمایشی و اینکه در این قوانین همیشه ابهامی است که قانون‌گذار را به تصویب آزمایشی مجاب کرده، بعید به نظر می‌رسد. اما در هر حال به عنوان یک گزینه احتمالی مطرح است. دوم آنکه قانون با اعمال اصلاحاتی تصویب شود. وضعیتی که با عنایت به تردیدهای پارلمان در قانون‌گذاری آزمایشی محتمل بوده و اکثر قوانین آزمایشی در این دسته قرار می‌گیرند.

۲- توقف اجرای قانون آزمایشی

عدم قابلیت اجرا، ناکامی در برآورده کردن انتظارات و اهداف مقنن، واکنش‌های سیاسی - اجتماعی فزاینده در برابر قانون، پیامدهای اقتصادی دور از انتظار و... از دلایلی هستند که مقنن را به توقف اجرای قانون آزمایشی رهنمون می‌سازند. در این موقعیت، قانون‌گذار، شادمان از اینکه قانون را به طور قطعی وضع ننموده، با فرمان ایست به اجرای قانون، ضمن احترام به افکار عمومی و ارزیابی علمی خود در طول اجرا سعی می‌نماید تا با مطالعه گسترده‌تر و عمیق‌تر، راهکارهای دیگری برای حل موضوع بیابد. قانون آزمایشی نیز با خروج از عداد قوانین لازم‌الاجرا و اضافه شدن به گنجینه قوانین منسوخ، صبغه‌ای تاریخی می‌یابد.

۳- تمدید اجرای آزمایشی قانون

تمدید در لغت به معنای ادامه دادن است و قانون‌گذار با انتخاب این گزینه همچنان به ابهام و تردید خود ادامه می‌دهد و عملاً اظهار می‌دارد که فرصت تعیین شده‌ای که به اتمام رسیده، برای سنجش و تحلیل کامل قانون مورد نظر کافی نبوده و نیاز است تا مجدداً آزمون و خطا نماید. با وجود آنکه قوه مقننه معنی در تغییر قانون پیش از تمدید ندارد، قانون غالباً همان‌طور و بدون اصلاح، دوباره تمدید می‌شود.

تمدید قانون آزمایشی، گستره وسیعی از دلایلی همچون پیچیدگی و خاص بودن موضوع، عملکرد ضعیف نهاد ارزیابی کننده و ارائه نامطلوب تحلیل نهایی، سیاسی بودن موضوع قانون و... را شامل است و هرچند در برخی مسائل خاص و پیچیده، گریزی از آن نیست، اما باید در نظر داشت که در هر حال، تمدید بیش از یک بار، با هیچ دلیلی توجیه‌پذیر نبوده و نشانگر سیاسی بودن، تعارض با سنت‌ها و فرهنگ موجود در جامعه یا مشکلات ساختاری در شیوه تقنین یا ارزیابی است. در این وضعیت، قانون‌گذار باید اجرای قانون را متوقف سازد و صرفاً پس از وارونه نمودن معادله چیرگی سیاست بر علم تقنین، فرهنگ‌سازی و گفتگوی شفاف با شهروندان، اصلاح ساختار تقنینی یا رفع موانع ارزیابی مطلوب و در واقع فراهم آوردن بستر مناسب برای مطالعه پیش از تقنین و ارزیابی پس از آن، از ابزار قانون آزمایشی استفاده نماید.

نتیجه‌گیری

قانون آزمایشی محصول استفاده از عنصر آزمایش یا به عبارت بهتر آزمون و خطا در قانون‌گذاری است. تکنیکی تقنینی که بر خلاف باورهای تئوریک گذشته در ثبات و صلابت قوانین و همگام با رویه پرسابقه پارلمان‌ها در تغییر و اصلاح قوانین، از ابتدا مخاطبان را در جریان تردید و دودلی مقنن قرار می‌دهد. روشی صادقانه که اگر اهداف آن در کاهش تورم قوانین و افزایش کیفیت آنها خلاصه شود، رویکرد پارلمان را لغو می‌نمایاند. چه اینکه غایت اصلی از انتخاب این طریقه قانون‌گذاری، پاسخ به تردیدهای مقنن و کاهش تنش‌ها و مقاومت‌های اجتماعی در برابر قانون است. قانون آزمایشی با عیان نمودن دو رویه مستور پارلمان در «بازنگری قوانین» و «ارزیابی آن»، شهروندان را بیش از پیش در جریان میزان صحت یا نادرستی تصمیم خود قرار می‌دهد. نتیجه‌ای که در انتخاب هر یک از سه گزینه تصویب، لغو و تمدید، ادله قانع‌کننده‌ای را می‌طلبد. دلایلی که صرفاً در «ارزیابی و شیوه ارائه نتایج آن» جلوه می‌یابد.

قانون آزمایشی بدون تقید به محدودیت زمانی و تصریح به ارزیابی و تصمیم‌گیری

برپایه آن، معنا ندارد. از این رو هر قانون آزمایشی، لزوماً موقت است اما هر قانون موقتی، آزمایشی محسوب نمی‌شود. آزمایش در قانون‌گذاری، طریقه‌ای برای تسهیل مقنن در رسیدن به تصمیمات سخت است. مواجهه‌ای که نه در جایگاه اصل که در مقام استثناست و در صورت عدم رعایت الزامات «تقنین آزمایشی»، نه تنها قانون‌گذار را به مطلوب نهایی نمی‌رساند که مجریان، قضات و در کل، مخاطبان قانون را دچار سردرگمی، آشفتگی و عدم اعتماد به شیوه‌ای می‌نماید که بر خلاف تصور اولیه، سابقه‌ای به درازای تاریخ پارلمان دارد.

فهرست منابع

- آدمیت، فریدون، اندیشه ترقی و حکومت قانون در عصر سپهسالار، تهران، خوارزمی، چاپ سوم، ۱۳۸۵.
- آدمیت، فریدون، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران، سخن، ۱۳۴۰.
- آزمایش، علی، «مبانی قانون‌گذاری صحیح» (متن سخنرانی در دانشگاه مفید)، نامه مفید، سال دهم، شماره ۴۶، بهمن و اسفند ۸۳.
- آقاجری، سیدهاشم، حکومت دینی و دموکراتیک (مجموعه مقالات)، تهران، مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- آلمن، آندرو، «حکومت قانون چیست؟»، ترجمه سعید پزشک مرندی، دیدگاه‌های حقوقی، سال چهارم، شماره ۱۴-۱۳، بهار و تابستان ۷۸.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه ابن خلدون، ج ۲، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ هشتم، ۱۳۷۵.
- ابوالحمد، عبدالحمید، حقوق اداری ایران، تهران، توس، چاپ هفتم، ۱۳۸۳.
- احدی، ابراهیم، «تغییر و اصلاح قوانین دادگستری پس از انقلاب اسلامی»، وکالت، ش ۶، خرداد و تیر ۸۰.
- احمدی، اشرف، «مؤسسان سوم»، حقوق مردم، سال دوم، شماره ۸، تابستان ۱۳۴۶.
- ارباب‌زاده، سعید، «فلسفه قانون»، کانون وکلا، سال اول، شماره ۲، تیر ۱۳۲۷.
- ارسطو، سیاست، ترجمه حمید عنایت، تهران، امیرکبیر، چاپ پنجم، ۱۳۸۷.
- ارفعی، عالییه، «نظام قانون‌گذاری در جمهوری آلمان»، مجلس و پژوهش، سال دوم، شماره ۱۳، دی و بهمن ۷۳.
- ارفعی، عالییه، «آشنایی با فرآیند قانون‌گذاری در ایالات متحد آمریکا»، مجلس و پژوهش، سال پنجم، شماره ۲۴، فروردین و اردیبهشت ۷۷.
- ارفعی، عالییه، «پارلمان ژاپن؛ نگاهی به چهره و ساختار»، مجلس و پژوهش، سال اول، شماره ۴، مهر و آبان ۷۲.

ارفعی، عالییه، «پارلمان یونان؛ بنیان‌ها، سازوکارها»، مجلس و پژوهش، سال سوم، شماره ۱۷، مهر و آبان ۷۴.

ارفعی، عالییه، «قانون‌گذاری و پیش‌نیازهای تحقیقاتی کنگره امریکا»، مجلس و پژوهش، سال اول، شماره ۱، فروردین و اردیبهشت ۷۲.

ارفعی، عالییه، «مجالس‌الاعلی و السفلی در استرالیا»، مجلس و پژوهش، سال دوم، شماره ۷، فروردین ۷۳.

استروم، کاره، «کمیسیون‌های پارلمانی در دموکراسی‌های اروپایی»، ترجمه حسن و کیلیان، مجلس و پژوهش، سال سیزدهم، شماره ۵۱.

اسماعیلی، خیرالله، دولت موقت، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۴.
افلاطون، دوره آثار افلاطون (رساله مینوس از رسائل منسوب به افلاطون)، ج ۴، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران، خوارزمی، چاپ سوم، ۱۳۸۰.

افلاطون، قوانین، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران، بنگاه مطبوعاتی صفی‌علی‌شاه، چاپ اول، ۱۳۵۴.

ام اولسون، دیوید، نهادهای مردم سالار قانون‌گذاری (دیدگاهی مقایسه‌ای)، ترجمه علیرضا طیب، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۲.

امامی، سید حسن، حقوق مدنی، ج ۱، تهران، کتابفروشی اسلامییه، چاپ دوازدهم، ۱۳۷۲.

امامی، سید حسن، حقوق مدنی، ج ۲، تهران، کتابفروشی اسلامییه، چاپ نهم، ۱۳۷۲.

امامی، محمد و کوروش استوار سنگری، حقوق اداری، ج ۱، تهران، میزان، چاپ دوم، ۱۳۸۷.

انصاف‌پور، غلامرضا، کامل فرهنگ فارسی، تهران، زوآر، چاپ چهارم، ۱۳۷۹.

انگ، سوین، «تورم قانون‌گذاری و کیفیت قانون»، ترجمه حسن و کیلیان، مجلس و پژوهش، سال سیزدهم، شماره ۵۴، زمستان ۸۵.

انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، تهران، سخن، چاپ اول، ۱۳۸۱.

بارنت، اریک، مقدمه‌ای بر حقوق اساسی، ترجمه عباس کدخدایی، تهران، میزان، چاپ اول، ۱۳۸۲.

باقری مقدم، منوچهر، «مبانی آزادی‌های مدنی، حقوق شهروندی، حقوق بشر»، خبرنامه داخلی کانون وکلای دادگستری استان همدان، شماره ۶، مهر ۸۶.

بربان، گئی، «تدوین و تنقیح قوانین: فواید و دشواری‌ها»، ترجمه علی‌اکبر گرجی، مجلس و پژوهش، سال چهاردهم، شماره ۵۶، تابستان ۸۶.

بوشهری، جعفر، حقوق اساسی، ج ۱، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴.

بیدار، «عقیده علمای ایرانی درباره حقوق»، کانون وکلا، سال دهم، شماره ۳ (پیاپی ۶۰)، مرداد و شهریور ۱۳۳۷.

بیگزاده، صفر، «تدوین و گردآوری علمی قوانین»، مجلس و پژوهش، سال دهم، شماره ۳۸، تابستان ۸۲.

- بیگزاده، صفر، **شبه‌نامه نگارش قانون**، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۷.
- پروین، خیرالله، «شورای دولتی لبنان با تطبیقی بر دیوان عدالت اداری ایران» در: محمدجواد شریعت باقری، **دیوان عدالت اداری: صلاحیت قضائی و دادرسی اداری (مجموعه مقالات)**، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکزی، چاپ اول، ۱۳۸۸.
- پوزاد، برنار، **متون حقوق بودجه فرانسه**، ترجمه یحیی اردلان، تهران، سازمان برنامه و بودجه - مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات، چاپ اول، ۱۳۷۴.
- تارا، جواد، **فلسفه حقوق و احکام در اسلام از نظر تجزیه و تحلیل عقلی**، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۵.
- ترویه، میشل، **فلسفه حقوق**، ترجمه مرتضی کلانتریان، تهران، آگه، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- تفضلی، ابوالقاسم، «آئین قانون نویسی»، **مجله حقوقی وزارت دادگستری**، شماره ۱، فروردین ۱۳۳۸.
- توری، کارلو، «قانون‌گذاری: امری میان سیاست و حقوق»، ترجمه حسن وکیلان، **مجلس و پژوهش**، سال چهاردهم، شماره ۵۵، بهار ۸۶.
- تیلا، پروانه، «تحلیل چارچوب نظری بازنگری در قانون اساسی»، **حقوق اساسی**، سال سوم، شماره ۵، زمستان ۸۴.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، **مقدمه عمومی علم حقوق**، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ هشتم، ۱۳۸۳.
- جعفری، زهرا، «پیشرفت‌های جدید در فناوری و خدمات پژوهشی پارلمانی»، **مجلس و پژوهش**، سال دهم، شماره ۴۰، فوق‌العاده پاییز ۸۲.
- جعفری، زهرا، «مرکز تحقیقات کنگره امریکا»، **مجلس و پژوهش**، سال دهم، شماره ۴۰، فوق‌العاده پاییز ۸۲.
- جلالی، رضا، **راهنمای تحلیل نیاز قانون‌گذاری**، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- جوان، موسی، **مبانی حقوق**، ج ۱، تهران، شرکت چاپ رنگین، ۱۳۲۶.
- حاجی ده‌آبادی، احمد، **بایسته‌های تقنین (با نگاهی انتقادی به قانون مجازات اسلامی)**، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۵.
- حیبی، حسن، «زبان حقوقی» در: بهمن کشاورز، **آئین نگارش حقوقی و کلیات عملی علم حقوق**، ج ۱، تهران، جهاد دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
- حجاریان، سعید، «قانون اساسی به مثابه میثاق ملی» در: **جمهوریت؛ افسون‌زدایی از قدرت**، تهران، طرح نو، چاپ دوم، ۱۳۷۹.
- حداد عادل، غلامعلی، «سخنرانی افتتاحیه همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری» در: معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، **همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه**

- مقالات)، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- حمیتی واقف، احمدعلی، مقدمه علم حقوق، تهران، حقوقدان - دانش‌نگار، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- حیاتی، علی عباس، مقدمه علم حقوق، تهران، میزان، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- حیدری، مسعود، شورای دولتی (مطالعه تطبیقی در دادرسی اداری)، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۷.
- حیدریان، محمود، مبادی علم حقوق، تهران، مدرسه عالی ادبیات و زبان‌های خارجی، ۱۳۴۷.
- خلعت‌بری، ارسلان، «تهیه قوانین»، حقوق مردم، سال دوم، شماره ۵، پاییز ۱۳۴۵.
- درویش‌زاده، محمد، «کاستی‌ها و بایستگی‌ها در سازماندهی روابط قانون با رویه قضائی» در: همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- دفتر سیاست خارجی و امنیت ملی، «فرآیند قانون‌گذاری در جمهوری تاجیکستان»، مجلس و پژوهش، سال ششم، شماره ۲۸، مهر و آبان ۷۸.
- دوتوکویل، الکسی، تحلیل دموکراسی در امریکا، ترجمه رحمت‌الله مقدم مرغای، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۳.
- راسخ، محمد، «مطالعه تطبیقی مراکز پژوهشی پارلمان در سطح جهان»، مجلس و پژوهش، سال دهم، شماره ۴۰، فوق‌العاده پاییز ۸۲.
- رباط، ادمون، مقدمه حقوق اساسی (مبانی و اساس اجتماعی وضعیت‌های قانونی و دستورگرایی)، ترجمه خیرالله پروین، تهران، جنگل - جاودانه، چاپ اول، ۱۳۸۹.
- رجب محمصانی، صبحی، فلسفه قانون‌گذاری در اسلام، ترجمه اسماعیل گلستانی، تهران، آثار اندیشه، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- رخشده‌رو، علیرضا، «چگونگی ارزیابی آثار اجرائی قوانین و به کارگیری سیستم بازخورد» در: همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- رمضانی نوری، محمود، فرهنگ حقوقی انگلیسی به فارسی، تهران، خط سوم، چاپ چهارم، ۱۳۸۰.
- زرشکن عابد، لیلا، ارزیابی تأثیرات قانون (ابزاری برای قانون‌گذاری بهتر)، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- سروش، عبدالکریم، علم چیست، فلسفه چیست؟، تهران، مؤسسه فرهنگی صراط، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۶.
- سعید، پدرام، «راهنمای سیاست‌گذاری در قانون‌گذاری: بررسی الگوی ارزیابی تأثیرات قانون (RIA)»، مجلس و پژوهش، سال دهم، شماره ۴۰، فوق‌العاده پاییز ۸۲.
- شمیم، علی اصغر، فرهنگ شمیم (امیرکبیر سابق)، ج ۱، تهران، مدبر، چاپ اول ناشر، ۱۳۷۹.
- شیخ‌الاسلامی، سیدمحسن، حقوق اساسی تطبیقی، شیراز، کوشا مهر، چاپ اول، ۱۳۸۰.

- صادقی، محسن، اصول حقوقی و جایگاه آن در حقوق موضوعه، تهران، میزان، چاپ اول، ۱۳۸۴.
- صانعی، پرویز، حقوق و اجتماع، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- صدر شیرازی، محمدعلی، دولت موقت، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۸.
- صفائی، سیدحسین، «مبانی نظری، ضرورت اهداف تدوین و تنقیح قوانین و مقررات»، گواه، شماره ۱۰، پاییز ۸۶.
- صمیمی کیا، مسعودالظفر و آذرفر، فروز، فرهنگ حقوقی فارسی به انگلیسی، تهران، دشتستان، چاپ سوم، ۱۳۸۳.
- صوفی، مریم، فرهنگ فارسی معلم، تهران، جاجرمی، چاپ اول، ۱۳۸۰.
- طباطبائی، بهاءالدین، «دربارۀ لایحه تحول دادرسی»، حقوق امروز، شماره ۶ دوره دوم (پیاپی ۱۶)، بهمن ۱۳۴۴.
- طوسی، نصیرالدین، اخلاق ناصری، به تصحیح و توضیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران، خوارزمی، چاپ اول، ۱۳۵۶.
- عالمی، شمس‌الدین، «گردآوری علمی قوانین (کدیفیکاسیون)» در: حقوق اساسی، تهران، مشکوه، چاپ دوم، ۱۳۷۸.
- عبادی، شیرین و ضیمران، محمد، سنت و تجدد در حقوق ایران، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۵.
- علومی، رضا، کلیات حقوق، تهران، مؤسسه عالی حسابداری، ۱۳۴۸.
- عمید زنجانی، عباسعلی، «تدوین شناسنامه قوانین به منظور رشد کیفی قانون‌گذاری»، گواه، شماره ۱۰، پاییز ۸۶.
- فاخر، حسین، «سلسله مراتب در قوانین»، کانون وکلا، سال دوم، شماره ۱۹-۱۸، آبان و آذر ۱۳۲۹.
- فاینمن، ریچارد، تأثیر علم در اندیشه، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، فرزانه روز، چاپ اول، ۱۳۸۵.
- فرزانه، یوسف، «قرارهای اقدامات موقتی در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴.
- فروغی (ذکاءالملک)، محمدعلی، حقوق اساسی یعنی آداب مشروطیت دول، به کوشش علی اصغر حقدار، تهران، کویر، چاپ اول، ۱۳۸۲.
- فون‌هایک، فریدریش، قانون، قانون‌گذاری و آزادی، ترجمه مهشید معیری و موسی غنی‌نژاد، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۰.
- فینستن، هیو، «ضرورت کار در کمیسیون‌های پارلمانی و چگونگی آغاز آن»، ترجمه مهناز ملکی معیری، مجلس و پژوهش، سال سیزدهم، شماره ۵۱، بهار ۸۵.
- قاسمی، محسن، «علم قانون‌گذاری در سایه حقوق اساسی»، حقوق اساسی، سال دوم، شماره ۳، زمستان ۸۳.
- قاضی، سید ابوالفضل، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، میزان، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳.

- قانون استخدام کشوری مصوب ۱۳۴۵/۳/۳۱.
- قانون آئین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۱۳۷۸/۶/۲۶.
- قانون آئین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹/۱/۲۱.
- قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶/۷/۸.
- قلی‌پور، رحمت‌الله، «جایگاه نخبگان علمی در سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری» در: همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری (مجموعه مقالات)، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- کاتبی، حسینقلی، «نقش وکیل در امر قانون‌گذاری»، حقوق مردم، سال دوم، شماره ۶، زمستان ۱۳۴۵.
- کاتبی، حسینقلی، فرهنگ حقوق فرانسه به فارسی، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۸۰.
- کاتوزیان، ناصر، «اهمیت ذاتی قانون و فنون قانون‌گذاری» در: گامی به سوی عدالت (مجموعه مقالات)، ج ۱، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- کاتوزیان، ناصر، فلسفه حقوق، ج ۱ و ۲، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۷۷.
- کریمی، اسدالله، فرهنگ لغات حقوقی فارسی به انگلیسی، بی‌جا، سیمغ، چاپ اول، ۱۳۷۳.
- کریمی، عباس، «۵۰ سال فرصت برای تنقیح قوانین»، گواه، شماره ۱۰، پاییز ۸۶.
- کریمی‌راد، جمال، «تغییرات مکرر و نسنجیده قوانین» در: همایش یکصدمین سال قانون‌گذاری، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- کلایمرودی، کارلتون و دیگران، آشنایی با علم سیاست، ترجمه بهرام ملکوتی، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۵۱.
- کلی، جان، تاریخ مختصر تئوری حقوقی در غرب، ترجمه محمد راسخ، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۲.
- کی‌نیا، مهدی، کلیات مقدماتی حقوق، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- گروه مطالعات پارلمانی، «مرکز تحقیقات و قانون‌گذاری در انگلستان»، مجلس و پژوهش، سال دهم، شماره ۴۰، فوق‌العاده پاییز ۸۲.
- لاریجه، ژان، آئین دادرسی کیفری فرانسه، ترجمه حسن کاشفی اسمعیل‌زاده، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- لطفی، اسدالله، حقوق اساسی و ساختار نظام جمهوری اسلامی ایران، تهران، جاودانه - جنگل، چاپ اول، ۱۳۸۹.
- لوی برول، هانری و دیگران، حقوق و جامعه‌شناسی، ترجمه مصطفی رحیمی، تهران، صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، چاپ دوم، ۱۳۷۱.
- متدین، محمدرضا، «اقدامات موقتی در حقوق بین‌الملل: دیوان بین‌المللی دادگستری و دیوان بین‌المللی حقوق دریاهای»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۸.
- مدنی، سید جلال‌الدین، مبانی و کلیات علم حقوق، تهران، همراه، چاپ دوم، ۱۳۷۲.

- مدنی، سیدجلال‌الدین، **حقوق اساسی در جمهوری اسلامی ایران**، تهران، سروش، چاپ دوم، ۱۳۶۹، جلد ۳ (قوه مقننه).
- مردیها، مرتضی، **فضیلت عدم قطعیت (در علم شناخت اجتماع)**، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۲.
- مرکز اقتصاد بخش خصوصی، «حکمرانی مردم‌سالار: عنصر اصلی اصلاحات سیاسی و اقتصادی»، ترجمه بهروز تصدیقی در: احمد میدری و جعفر خیرخواهان، **حکمرانی خوب، بنیان توسعه**، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۳.
- معلم‌نژاد، رؤیا، **جزوه درس تحولات حقوق عمومی**، دوره کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷.
- منصور (منصورالملک)، علی، **تاریخ قانون و حکومت**، تهران، دانشکده علوم معقول و منقول دانشگاه تهران، ۱۳۳۹.
- موسوی اردبیلی، محمد، «قانون»، حق، دفتر سوم، مهر و آذر ۶۴.
- موسوی بجنوردی، سیدمحمد، «نقش زمان و مکان در تغییر احکام»، **کانون و کلا**، شماره ۱۰ (پیاپی ۱۶۴-۱۶۵)، ۱۳۷۵.
- مهرپور، حسین، «ضرورت تحول در قانون‌گذاری»، **نامه مفید**، سال اول، شماره ۲، تابستان ۷۴.
- نجار تبریزی (طالبوف تبریزی)، عبدالرحیم، **مسالك المحسنين**، با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی، تهران، شبگیر، چاپ دوم، ۲۵۳۶.
- نظام قریزستان پارلمانی شد، خبر مندرج در: **روزنامه شرق**، سال پنجم، شماره ۹۹۹، سه‌شنبه ۱۳۸۹/۴/۸.
- نقیب‌زاده طباطبائی، میرعماد، **حقوق اساسی**، تهران، بی‌نا، ۱۳۴۳.
- نوروزی، راضیه، «حیطه صلاحیت دیوان عدالت اداری ایران در مقایسه با شورای دولتی هلند (مطالعه تطبیقی)»، **پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی**، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷.
- نوری، محمدعلی، «قانون‌نگاری و قانون‌گذاری» در: **جستارهای حقوقی**، تهران، ققنوس، ۱۳۸۰.
- واحدی، قدرت‌الله، **مقدمه علم حقوق**، تهران، نشر مؤلف، چاپ اول، ۱۳۷۳.
- هابز، توماس، **لویاتان**، ترجمه حسین بشیریه، تهران، نی، چاپ پنجم، ۱۳۸۷.
- هاشمی، سید محمد، **حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران**، ج ۱، تهران، میزان، چاپ پنجم، ۱۳۸۲.
- هاشمی، سیدمحمد، «بررسی تطبیقی و موضوعی بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، **تحقیقات حقوقی**، شماره ۸، پاییز و زمستان ۶۹.
- یثربی قمی، سیدعلی، **مقدمه علم حقوق و نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران**، قم، دفتر نشر نوید اسلام، چاپ اول ۱۳۷۴.
- یزدان‌شناس، علی، «روش قانون‌نویسی»، **پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی**، دانشگاه

شیراز، ۱۳۸۵.

Centre d'analyse stratégique, "Le Expérimentation Législative, un Outil Pour mieux légiférer?", *La note de veille*, N°84-3/12/2007.

Chevallier, Jacques, "Les Lois Expérimentales Le Cas Francias" in: Charles – Albert Morand, *Évaluation Législative Et Lois Expérimentales*, (Séminaire en valais, crans sur - Sierre, 7-9 Octobre 1992), Universitaires D'Aix – Marseille, 1993.

Cottier, Bertil, "Les sunset Laws des lois expérimentales à la mode américaine" in: Charles – Albert Morand, *Évaluation Législative Et Lois Expérimentales*, (Séminaire en valais, crans sur - Sierre, 7-9 Octobre 1992), Universitaires D'Aix – Marseille, 1993.

Crouzatier – Durand, Florence, "Réflexions sur le concept d'expérimentation législative", *Revue Francaise de Droit Constitutionne*, 4- N°56, 2003. in: [www.cairn.info / article.php](http://www.cairn.info/article.php)

Drago, Guillaume, "Les Lois Expérimentales" in: Ariane Vidal – Naquet, *Le Provisoire En Droit Public*, Paris, Dalloz, 2009.

"L'évaluation prospective" in: <http://webdroit.unige.ch>.

Mader, Luzius, "La Legislation Expérimentale en Suisse" in: *Évaluation Législative Et Lois Expérimentales*, (Séminaire en valais, crans sur - Sierre, 7-9 Octobre 1992), Universitaires D'Aix – Marseille, 1993.

A Brief Study on the Theoretical Foundations of Experimental Legislation

Vahid Agah

Since the emergence of law, Legislation in parliaments has always been associated with change and amendment. A situation with denotes the non-permanency of laws and their relative stability. But, with the emergence of experimental laws this issue has taken a more tangible appearance and the legislator specifies the precise date of reviewing. An issue which is accompanied with evaluating the law during the execution. In this text while investigating the legislator's approach, before and after experimental laws and by relying on two elements which distinguish these laws from other approvals of the parliament namely emphasizing on being temporary and evaluation, investigates the theoretical foundations of this legislation method.

Keywords: Experimental Law, Stability and Permanency of Laws, Temporary, Evaluation, Prelegislation Study

JOURNAL OF LEGAL RESEARCH

VOL. X, No. 1

2011-1

Articles

- ICC Arbitration Rules on Multiple Parties and Multiple Contracts
- The Concept and the Causes of Divorce in the Legal System of Iran and English Law
- Some Considerations on the Compensation for the Nuclear Damages Based on International Conventions of Nuclear Civil Liability
- The Protection of Traditional Medicine in *Quran* and Islamic Jurisprudence
- Individual and Social Rights in the Criminal Procedures: Some Challenges
- The Concept of Representations in the First Assembly (*Mashruteh*)

Special Issue: 105 Years of Legislation Experience in Iran

- The Protection of the Principle of Transparency by Constitutional Courts
- Law Approach Challenges: Law Validity and Law Reliability
- The Relationship between Rule of Law and Religious Law in *Mashruteh* Legal System
- The Place of Simile in the Process of Codification of Law
- A Brief Study on the Theoretical Foundations of Experimental Legislation
- The Approach of Legislation in Electronic Contracts
- Measuring the Strength of Iran's Patent Rights by Focusing on Iranian Patent Act 2008

Critique and Presentation

- On the Title of Criminal Law
- An Analysis of Judgment of the European Court of Justice in Case of *Fulmen* and *Mahmoudian*: When the Dream of Judicial Review of UN Sanctions Comes True

S. D. I. L.

The S.D. Institute of Law
Research & Study

ISSN: 1682-9220